

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

VÉG-VÁRAD VÁRA

ÍRTA

BALOGH JOLÁN

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11644. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

A váradi vár¹ az erdélyi fejedelemség korában az ország hatalmának, erejének, védelmének főtényezője és egyben jelképes kifejezése volt. A váradi főkapitány, aki egyúttal a bihari főispán tisztjét viselte, mint a legfőbb közjogi és katonai méltóságoknak egyike, a fejedelem után következett. A váradi főkapitányságtól a fejedelmi székhelyig csak egy lépés kellett és ezt többen megtették, mint Báthory István, Báthory Kristóf, Bocskay István és II. Rákóczi György. A hely jelentőségéhez méltó volt a vár, az erősség, a „szép végház”, melyet — mint írják — „az mi eleink és atyáink Erdélynek jövendelméből az keresztényeknek megmaradására építettek volt”.²

A váradi vár két részből áll: a külső és a belső várból. A külső vár, a tulajdonképpeni erődövezet a XVI. század második felében, körülbelül 1570 és 1595 között épült. Alaprajza szabályos ötszög, öt hatalmas, ékalkban előrenyúló bástyával. A vár nagy méretei, óriási kiterjedése, különleges alaprajza korán felkeltette az érdeklődést. De mindeddig csupán a haditechnika szempontjából foglalkoztak vele a kül- és belföldi kutatók egyaránt. Amintohogy a hasonló külföldi erődítványokat is eleddig pusztán a hadiépítészet szempontjából vizsgálták, stílustörténeti jelentőségüket nem vették észre. Pedig ez a központi elrendezésű, szabályos mértani formát mutató, különleges alaprajz nem a véletlen műve, nem is

¹ E sorok írója 1943-ban foglalkozott behatóbban a váradi várral, ugyanakkor belülről is megtekintette. Ebből az alkalomból készített feljegyzéseim és felvételeim azonban Buda 1945-i ostromakor elégték. A bécsi levéltári anyaghoz sem tudtam még hozzáférni. E veszteségek és hiányok miatt a váradi várról kimerítő monográfiát — amint azt 1943-ban terveztem — most nincs módomban adni. Csupán építéstörténeti jelentőségét óhajtom megvilágítani eddigi megfigyeléseim és az ostrom után újragyűjtött adatok alapján.

² Giczey András 1613. október 27-én Váradon kelt jelentése az erdélyi rendekhez: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (alább: *EOE*). VI, 363. A „végház” elnevezésből alakult ki a Vég-Várad név, mely a XVI—XVII. századi Várad jellemző megjelölése. Így nevezi Hamza váradi basa (1662), nyilván a magyar névhasználat alapján [Török-magyarkori államokmánytár. IV, 45. — Tóth-Szabó P., Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában. Nagyvárad, 1904. 121].

csupán a haditechnika követelménye, hanem az építészeti formák stílusfejlődésének logikus eredménye. Szabályos, centrális, azaz öt-, hat-, nyolcszögű vár-alaprajzok először a XVI. század derekán tűnnek fel és pedig Olaszországban, a renaissance hazájában, ennek a stílusáramlatnak végső kialakulása idején. Ez az összefüggés eszünkbe kell, hogy juttassa a renaissance építészet eszméit, elveit, törekvéseit. A XV. század elejétől kezdve, BRUNELLESCHI működése óta a renaissance stílust teljesen áthatotta a centrális térképzés gondolata. Az építészeket szüntelen ez a kérdés foglalkoztatta, kitörölhetetlenül benne élt fantáziájukban és mind tervrajzaikban, vázlataikban, mind valóságos épületeikben mindig újabb és újabb megoldásokat kíséreltek meg. Harmóniát és az egyensúly nyugalmát szomjazó lelküknek, képzeletüknek ez tetszett a legtökéletesebb formának, ennek elérése törekvéseik legfőbb célja. A fejlődés kezdetén kis építményekben, elsősorban kápolnában igyekeznek a centrális architektúra eszméjét megvalósítani. Maga BRUNELLESCHI szabályos négyszögű kápolnát tervezett, sőt poligon megoldással is kísérletezett. Később görög keresztalakú, majd nyolcszögű és kerek kápolnát építettek. Ennek a fejlődésnek egyik fontos láncszeme az esztergomi Bakócz-kápolna a maga görög keresztalakú alaprajzával (1506—1507). Az egyre tökéletesedő megoldások az építészek képzeletének mind fokozottabb lendületet adtak, már centrális alaprajzú, óriási székesegyházakról álmodtak. Így készültek a tervek az újjáépítendő római San Pietro székesegyházhoz, tervezésükben oly építész-lángelmék vetélkedtek, mint BRAMANTE, BALDASSARE PERUZZI és MICHELANGELO.³ Az egyházi építkezéssel párhuzamosan korán felmerült a vágy és törekvés, hogy a centrális építkezés gondolatát nagyobb épület-komplexumokra, egész városokra kiterjesszék. Először ANTONIO AVERULINO, művésznevén FILARETE foglalkozott a centrális városterv eszméjével »Trattato dell' Architettura« című munkájában (1460—1464), melyet utóbb, 1488-ban Mátyás király latinra fordíttatott, hogy sajátmaga is tanulmányozhassa. Ebben az elméleti értekezésben FILARETE nyolcszögű várostervet ír le, az lett volna a Sforza hercegek számára építendő „Sforzinda”. A XV. század végén egy ismeretlen olasz építész köralakú várost tervezett, rajza JACQUES ANDROUET DUCERCEAU francia építész másolatában maradt fenn. A XVI. századból ismeretes GIROLAMO MAGGI nyolcszögű városterve, melyet 1564-ben Velencében nyomtatásban is közzétett. Tervrajzán a városfalat a nyolcszög csúcsainál egy-

³ Vö. Burckhardt J., Geschichte der Renaissance in Italien. Stuttgart, 1904. 122—40.

egy bástyával erősítette meg. Megemlítjük még VASARI IL GIOVINE hasonlóképen nyolcszögű várostervét (1598) és a savoyai JACQUES PERRET köralakú, sokbástyás várostervezetét, melyhez még egy külön hatszögű, hatbástyás citadellát csatolt (1601). E nagyszabású tervekből természetesen kevés valósulhatott meg. Tökéletesen centrális elrendezésű várost csupán egyet ismerünk, a kilencszögű, kilencbástyás Palma Nuova-t, melyet VINZENZO SCAMOZZI épített (1593).⁴ Amint látható, a centrális városépítkezés gondolata a XVI. századi tervekben az új olasz erődítési rendszerrel, a bástyás erődövezettel kapcsolódik. Az ágyútűz kivédését célzó bástyás erődítések — mint ismeretes — szintén az olasz építészek kezén fejlődtek ki a XVI. század elejétől kezdve. Eleinte a bástya mint pusztán praktikus védelmi eszköz szerepel és legtöbbször szabálytalanul, a helyi adottságoknak megfelelőleg helyezik el. Később — nyilvánvalóan művészi célzattal — a bástyákat szabályos alaprajzon, szabályos rendszerben építik fel. A fejlődés itt ugyanaz, mint amilyent az egyházi építkezéseknél láthatunk: először négyszögletes alaprajzokat találunk, utóbb sokszögűeket. A XVI. század derekán tűnik fel az ötszögű váralaprajz, az 1560-as években építi az urbinói FRANCESCO PACIOTTO először Torino (1564), majd utána Antwerpen (1566) ötszögű várát⁵, vagyis ugyanabban az időben, amikor GIOVANNI MAGGI sokszögű várostervét közzétette.

Ebbe a fejlődési vonalba kapcsolódik Várad ötszögű, ötbástyás vára. Szabályos, középponti elrendezésű alaprajzának művészi harmóniája, kifejező-ereje megkapó. A centrális építkezés renaissance eszméje grandiózus formában öltött benne testet. Tervezőjét erre a megoldásra ihlethette már a középkori belső vár is, szabálytalan kört alkotó kerítés falával. Ehhez a maghoz kitűnően simul az ötszögű külső vár, annak cortinái, vagy — régi, helyes magyar elnevezéssel élve — közkőfalai, csaknem párhuzamosan futó vonalaikkal, formailag mintegy kiemelik a belső várat, a sugárszerűen szertenyülő ékalakú bástyák meg erős és merész hangsúlyt adnak az egész épület-komplexumnak. A vár ötszöge puritán falaiival, hatalmas tömegével, művészi logikával meghúzott merészen futó körvonalaival nagyszerű keretbe foglalta egykor Szent László székesegyházát a belső középkori várral (1. kép).

Ki volt ennek az építészeti és haditechnikai remeknek a tervező mestere és ki volt mecénása, szellemi irányítójá?

⁴ Vö. Brinekman E. A., *Stadtbaukunst vom Mittelalter bis zur Neuzeit*. Wildpark-Potsdam, 1925. 65—7.

⁵ Maggiorotti L. A., *Architetti e architetture militari*. Roma, 1936. II, 3.

A váradi vár építéséről először 1565-ben hallunk. SOMLYÓI BÁTHORY ISTVÁN, János Zsigmond fejedelem bécsi követe írja Miksa királynak, hogy ZAY FERENC mindaddig nem akarja azokat a várakat lebontani, melyeket ő az ura nevében kívánt „quemadmodum ego Varadinum demoliri nollem”.⁶ Ebben az időben a vár főkapitánya épen Báthory István volt, aki ezt a tisztséget — az újabb adatok szerint — már 1559-ben megkapta Izabella királynétól.⁷ Hivatalba lépése után nyilván helyrehozatta az 1556—1557-i ostromtól megrongált középkori várat, sőt feltehetőleg újabb erődítményeket is emelt, melyeket — mint fent láttuk — a Ferdinánd-pártiak nehezményeztek. A vár erősítése azonban elsősorban főleg a török elleni védelmet volt hivatva szolgálni. Éppen ezen a vidéken a török veszedelem ezidőtájt nőttön nőtt. 1566-ban hősi küzdelem után elesett Gyula, s kapitánya, Kerecheny László török rabságba került. Ez a katasztrófa fokozott éberségre intette a váradi főkapitányt, aki Kerechenyben tulajdon sógorát, Ilona nővérének férjét vesztette el. A hatvanas évek végén, midőn Báthory István bécsi követségéből és raboskodásából visszatért (1565—1567), feltehetőleg az ő kezdeményezésére János Zsigmond fejedelem a vár teljes újjáépítésére gondolt. Talán a végleges elhatározás 1569 decemberében alakult ki, midőn a fejedelem hosszabb időt töltött Váradon.⁸ Az 1570-i januári medgyesi országgyűlés már „az Várad építésére..., miérthogy értjük, hogy felségednek minden gondviselése vagy az mi jónkra és megmaradásunkra”, megszavazza a pénzbeli segítséget: az erdélyi nemesek, székelyek és szászok 20—20 pénzt fizetnek rovás szerint, a magyarországi nemesek pedig kapuszám szerint 1—1 forintot, azonkívül ők adják a szükséges szekereket és „apró mieseket”.⁹ Az egész ország anyagi erejét mozgósító országgyűlési végzésből nagyarányú munka, nagyszabású terv körvonalai bontakoznak ki. A munkálatokat meg is kezdik; 1570 áprilisában a szebeni kőművesek már Váradon dolgoznak,¹⁰ ugyanabban az évben VARJASSY BOLDIZSÁR váradi kapitány azzal mentette egyik törvényszéki tárgyalásról való elmaradását, hogy a vár bástyájának építtetésével volt elfoglalva.¹¹ A munka előrehaladtával a költségek is nőttön nőttek, ezért az 1570-i

⁶ Veress E., Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Kvár, 1944. I, 56.

⁷ I. h. XVI, l. ³⁵ jegyzet.

⁸ EOE. II, 274.

⁹ EOE. II, 367.

¹⁰ EOE. II, 278.

¹¹ Karácsonyi J., Békés vármegye története. Gyula, 1896. III, 155—6.

májusi tordai országgyűlés újabb 15—15 pénzt szavaz meg,¹² az 1571-i januári marosvásárhelyi országgyűlés pedig már ennek a kétszeresét, 30—30 pénzt.¹³

Kevéssel utóbb, 1571 márciusában János Zsigmond meghalt, a fejedelmi székbe Báthory István, a váradi főkapitány került. Ettől kezdve mecénási szerepe egyre erősebben domborodik ki. Már az eddigi adatok is sejtetni engedik tevékenységét, kezdeményező szerepét, a továbbiakban számtalan oklevél bizonyítja szellemi irányítását, szüntelen gondoskodását. Az egykori váradi főkapitánynak a váradi vár építése kedves, dédelgetett terve volt. Megvalósításán mind erdélyi fejedelemsége, mind lengyel királysága idején egészen haláláig (1586. december 12.) szívós kitartással dolgozott, mert — mint uralkodása kezdetén, 1571. december 14-én Miksa királynak írta, — Várad erődítését „Deo adiuuante absoluere decreuimus”.¹⁴ A nagy munka érdekében már uralkodása elején, az 1571-i novemberi kolozsvári országgyűlésen 50—50 pénzt szavaztatott meg Várad építésére, tehát jóval többet, mint János Zsigmond idejében szokásos volt. Ugyanez az országgyűlés a büntetéspénzeket is erre a célra rendeli, sőt a székely lázadókat is kiküldi, hogy „Váraddá menjenek és ott az vár mivén szent Márton napig dolgozzanak, bűnökről így tartsanak penitentiát.”¹⁵ A váradi építési költséget a későbbi országgyűlések is megszavazták (1573. jan. 6, 1574. jan. 6, 1574. dec. 18, 1575. dec. 10, 1576. okt. 26, 1577. okt. 25, 1578. okt. 26, 1579. okt. 24, 1580. nov. 6, 1581. szept. 26, 1582. máj. 4, 1582. szept. 20, 1583. szept. 20, 1584. szept. 24, 1585. szept. 24.),¹⁶ rendszeren kapuszám szerint 50—50 pénzt, úgyszintén intézkedtek, a kőhordás, szekerezés és a művesek felől. Végzéseiken, azokhoz írt megokolásaikon meglátszik, hogy átértékelték mind a munka nagyságát, mind jelentőségét. Az 1574-i januári végzésükben írják: „...könyörgenek nagyságodnak fejenként az nagyságod hivei, hogy nagyságod viseljen oly gondot az mivre, hogy mint ez ideig volt és történt, fogyatkozások ne legyenek benne, hanem Isten segítségével jó módon vitesse véghez, hogy az nagyságod nevét mi és utánunk valók is örökké dicsérhessük és magasztalhassuk ez féle gondviselésért”. Amilyen kitartó energiával teremtette elő a fejedelem az óriási munka anyagi eszközeit, ugyanolyan buzgalommal gondoskodott a művesekről, téglavetőkről, kőszegőkről, kőfaragók-

¹² EOE. II, 371.

¹³ EOE. II, 379.

¹⁴ EOE. II, 512.

¹⁵ EOE. II, 495—6, 500—1, 504.

¹⁶ EOE. II, 533, 548—9, 554, 556, 571, 572, III, 107, 114, 122, 139, 143, 153, 163, 167, 170, 198, 209, 216.

ról, kőművesekről. Erdély minden vidékéről, minden nagyobb városból tavaszonként megindultak a mívészek Várad felé és ott dolgoztak késő őszig. Erről a művesvándorlásról színes képet nyújtanak a kolozsvári számadáskönyvek;¹⁷ adataikat egyéb feljegyzések is megerősítik. Az 1570-es években — az eddigi adatok szerint — dolgoztak Váradon kolozsváriak,¹⁸ beszterceiek és szebeniek,¹⁹ de amint azt a bőséges XVII. századi feljegyzések²⁰ analógiája bizonyítja, feltehetőleg más szász és székely városbeli és természetesen a váradi és egyéb partiumbeli mívészek, kőfaragó mesterek is. Sőt Báthory 1573-ban még Miksától is kért építész meg 20 kőművest, de Miksa a török neheztelésére hivatkozva, kitérőleg válaszolt.²¹ A munkálatok megszervezésében, irányításában tisztükhöz híven a váradi főkapitányok tevékenykedtek, elébb BATHORY KRISTÓF, a fejedelem bátyja (1572—1577), aki már 1566-ban, — Báthory István bécsi fogsága idejében — is Váradon tartózkodott, talán éppen mint a várkapitány helyettese,²² majd fejedelemmé választása után a kitűnő GICZY JÁNOS (1577—1585), utóbb SIBRIK GYÖRGY (1585—1588).²³ Báthory István, míg Erdélyben élt, úgy látszik, maga is személyesen ellenőrizte az építész munkáját, feltehetőleg tervrajzok és jelentések alapján. Erre vall 1583. november 4-én Rudolf királynak írott levele, melyben arról panaszkodik „post nostrum e Transsylvania discessum multa praeter artem et ordinem muniendique normam ibi extracta esse intelligamus.”²⁴

A váradi vár mecénása, szellemi irányítója, BATHORY ISTVÁN fejedelem világosan áll előttünk, de annál nagyobb homály veszi körül a tervező építész személyét. A vár alaprajzából, felépítéséből következik, hogy csak olasz lehetett, aminthogy Európaszerte a XVI. század folyamán a várakat túlnyomó részben olasz építészek, hadimérnökök tervezték az olasz bástyás erődítési rendszer sze-

¹⁷ A kolozsvári számadáskönyvek anyagát Kelemen Lajos főigazgató úr részletes művelődéstörténeti kijegyzéseiben tanulmányozhattam. Nagylelkű támogatását ez alkalommal is nagyon hálásan köszönöm.

¹⁸ Kvári számadáskönyvek: 1579. május 25-i bejegyzés (1. csomó. XVI. köt., 59. l.).

¹⁹ Veress, Báthory levelezése I. 158, 197, 205, 211, 214, 239, 247, 317.

²⁰ A váradi kőművesekre nézve vö. Báthory Zsigmond fejedelemnek 1593. december 10-én Bocskay István főispánhoz intézett rendeletét a váradi mívészek (kőfaragók, kőművesek, stb.) adózása ügyében [Veress, A., Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Buc., 1932. IV, 44]

²¹ EOE. II, 536—7.

²² Veress, Báthory levelezése. I, 91—2.

²³ Tóth-Szabó, i. m. 83.

²⁴ Veress, Báthory levelezése. I, 250.

rint.²⁵ Az első olasz hadiépítész, aki megfordult Erdélyben, DOMENICO DA BOLOGNA, Zápolyai János király megbízásából Szamosújvár építését kezdte meg. A munkát MARTINUZZI GYÖRGY folytatta tovább, bizonyára szintén olasz építésszel. Erdély várainak újjáépítése az ágyútűz ellen az olasz bástyás rendszer szerint Martinuzzi fővágya volt. Midőn Ferdinánddal egyezkedett, kikötötte, hogy az erdélyi várak megerősítendőek.²⁶ Ferdinánd küldött is olasz építészeket, de ezek nagyobb munkához alig fogtak, jobbra csak tájékoztató jelentéseket és javaslatokat küldtek be az udvarnak. Ferdinánd rövid uralma után a királyi csapatokkal együtt, vagy még korábban elhagyták Erdélyt. János Zsigmond idejéből mester-név nem maradt fenn, de szinte elképzelhetetlen, hogy ne lett volna olasz építész, mikor annyi olasz sürgött udvarában. Erre szüksége volt a SZAMOSKÖZYTŐL magasztalt gyulafehérvári építkezések miatt is. Utóda, Báthory István közvetlenül ismerte az olasz építészetet, fiatalkorában, 1549-ben megfordult Italiában, járt Mantovában, sőt egy ideig, 1549—1550 telén a padovai egyetemen tanult. Nem lehetetlen, hogy itt az architectura militarisról is kaphatott valamelyes tájékoztatást, hiszen ez az egyetem tantárgyai közé tartozott. Bécsi útja alkalmával, midőn a Felvidéken keresztülhaladt, több ízben hallhatott a végvárak új rendszerű megerősítéséről, sőt talán egyiket vagy másikat meg is tekintette. A királyi Magyarország területén az 1570-es években több ízben felmerült az ötszögletes várépítkezés gondolata. 1572-ben készíti ötszögű tervét az egri cittadellához OTTAVIO BALDIGARA,²⁷ körülbelül ugyanezidőtájt (1569—1573) épült GIULIO BALDIGARA tervei alapján Szatmár ötszögletű vára.²⁸ Az utóbbi Báthoryt különösen érdekelhette, hiszen egykor (1565 előtt) családi birtoka volt, melyért utóbb, az 1580-as években hosszú tárgyalásokat folytatott a bécsi udvarral. Ötszögletes terv készül 1577—78 táján Kanizsa számára is, melyet MAGGIOROTTI PIETRO FERRABOSCONAK tulajdonít.²⁹ A sokszögű centrális várak sorában ezután a hatszögű³⁰ Érsekújvár következett, melyet szintén OTTAVIO BALDIGARA tervezett (1583—1588).³¹ Ezek a centrális várépítkezések alig valamivel későbbiek, mint külföldi mintaképek,

²⁵ Vö. Maggiorotti id. könyvében látható térképet (p. 1.).

²⁶ EOE. I, 269.

²⁷ Pataki V., A XVI. századi várépítés Magyarországon: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvei I (1931), 126—8.

²⁸ Maggiorotti, i. m. 364. LXXXVIII. tábla.

²⁹ Maggiorotti, i. m. 237—41, L. tábla.

³⁰ Győr hatbástyás vára nem tartozik ide, mert alaprajza nem sokszög, hanem szabálytalan négyszög.

³¹ Pataki, i. m. 125.

hiszen Torino ötszögű várát 1564-ben kezdték, Antwerpenét 1566-ban, mindkettőt FRANCESCO PACIOTTO terved alapján. A hazai ötszögű várak sorában nehéz Várad helyét megállapítani. A fentemlített várak építési dátumai — Eger kivételével — nincsenek eléggé tisztázva, és így bajos eldönteni, hogy melyiket illeti az elsőbbség. De túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Várad tervrajzának legkésőbb 1570 tavaszán készen kellett lennie. Ugyanez évben az egyik bástya építését — mint VARJASSY BOLDIZSÁR idézett leveléből tudjuk — meg is kezdték. Ez a bástya csak a déli, az ú. n. Királyfia bástyával lehet azonos, annak pedig az alaprajzi elhelyezése olyan, hogy eleve következik belőle a további bástyák sugárszerű, azaz ötszögben való felsorakoztatása. Tehát joggal feltehető, hogy a váradi várat eleve ötszögletesnek tervezték és nem utólag alakították át erre a formára, mint ez Kanizsa és Eger esetében történt. A belső, középkori vár alakja is, — mint már fennebb említettem — centrális megoldást sugallt. A réginek és az újnak, a belső várnak és a külső erődövezetnek ez a logikus és harmonikus egymásravonatkoztatása teszi művészileg oly széppé Várad alaprajzát (1. kép), ebben messze felülmulja mind a külföldi, mind a hazai, hasonló típusú várakat. A nagyszerű mű tervezője, amint a vár fentismertetett építési körülményeiből következtethető, az az olasz fundátor volt, aki 1569—1570-ben az erdélyi fejedelem szolgálatában állott. Nevét, sajnos, az eddig napfényre került oklevelek és források nem nevezik meg. A munkálatokat az első időkben feltehetőleg ő is irányította, de 1573-ban, úgy látszik, ideiglenesen vagy véglegesen eltávozott. Ekkor fordult Báthory István Miksához és tőle kért építészt. Miksa kitérő válaszából úgy tetszik, hogy a kérés teljesítése elmaradt. A kölcsönként építészek amúgyis csak rövid ideig hagyhatták el gazdájukat, szerepük mindig csak az adott helyzet felülvizsgálására és tanácsadásra szorítkozott. Báthorynak mindenként új építésről kellett gondoskodnia. A 70-es évek második felében valóban fel is tűnik a „váradi fundáló”. A kolozsvári számadáskönyvek említik 1577-ben és 1578-ban,³² de sajnos, nevét nem jegyzik fel. Kérdés, vajjon, azonos-e az 1569—1570-es évek tervező építészével. Ez épen nem valószínűtlen. Nagyobb határozottsággal azonosíthatjuk azzal az „architectus Italus”-szal, aki 1580 tavaszán Báthory Kristóf megbízásából a kolozsvári jezsuita kollégiumot fundálta.³³ Működését ugyanez évben bekövetkezett halála szakította félbe. Báthory

³² Kvári számadáskönyvek: 1577. március 16 (1. csomó. X. köt., 61. l.); 1578. január 13 (I. köt. XIV. csomó, 65. l.).

³³ Veress E., Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (Fontes Rerum Transylvanicarum. I). Bp. 1911. I, 103.

István király 1581. február 1-én már „Architetto defonto”-nak nevezi.³⁴

A vezető nélkül hagyott munka Báthoryt nagy aggodalommal töltötte el. Nem is késett hadimérnökét, a camerinoi DOMENICO RIDOLFINI ezredest Váradra küldeni a vár felülvizsgálására. Feladatát 9 pontból álló utasításban részletesen körvonalazta, meghagyván neki, hogy az alapos vizsgálat után a vár fa-modelljével együtt mielőbb térjen vissza hozzá jelentéstételre (*deva portarne modello di legno della ditta fortezza e quanto primatornasene*).³⁵ Végtelenül jellemző irat, nem csupán Báthory érdeklődésére, hanem hadiépítészeti kérdésekben való jártasságára is. Báthory képes volt a felülvizsgálás szempontjait a haditechnika kívánalmai szerint szabatosan megjelölni, és az eredményt is sajátmaga óhajtotta ellenőrizni a fából készült modell alapján. Utasításából a vár akkori állapotára is fény derül. A bástyák mind megvoltak kazamatáikkal együtt,³⁶ de borításuk (*parapetto*) hiányzott. RIDOLFININEK kellett javaslatot tenni, hogy vajjon fával vagy kővel boríttassák-e, úgyszintén a várkapu helyét kijelölni.³⁷ Ridolfini 1581. február 19-én már Váradon volt,³⁸ ahová ugyanez évben még egyszer visszatérhetett.³⁹ 1582. augusztus 26-án ismét Váradon találjuk, de munkájában alig tud haladni, részint betegeskedése miatt, részint mivel a parasztságot a mezei munka, az aratás, szüret, stb. kötötte le.⁴⁰ Hamar el is ment, de a király október 4-én újból Váradra küldi.⁴¹ Itt találjuk még november végén is.⁴² A következő évben,

³⁴ Banfi Fl., Báthory István és Domenico Ridolfini: *Hadtört. Közl.* 1941. 36.

³⁵ Báthory István 1581. február 1-én Varsóban kelt utasítása Domenico Ridolfini részére [közli Florio Banfi az *Archivio Storico Italiano*. Ser. III. Vol. XXV. p. 428. nyomán a *Hadtört. Közl.*-ben 1941. 36—7].

³⁶ Tehát a bástyák már eredetileg kazamatákkal készültek, az utóbbiak nem a XVIII. századi átépítés eredményei, mint Gyalóky állította. [Gyalóky J., *Nagyvárad vára*. Nagyvárad, 1899. 12].

³⁷ Vagyis ekkor még nem volt kapuja és így tévesen helyezi a nyugati várkapu építését Scholtz 1573-ra [Scholtz A., *Geschichte der Festung Nagyvárad*. Nagyvárad, 1907. 116].

³⁸ Banfi, *Hadtört. Közl.* 1941. 26.

³⁹ Ridolfini írja, hogy 1581. június 22-én Magyarországból jövet Vilnába érkezett. Banfi ezt úgy értelmezi, hogy mindezideig Váradon tartózkodott [*Hadtört. Közl.* 1941. 27—8]. De valószínűbbnek látszik, hogy a kapott parancs értelmében Ridolfini elsősorban sietve visszatért a királyhoz, aki azután tavasszal, a munkakezdés idején újból leküldte Váradra.

⁴⁰ Banfi, *Hadtört. Közl.* 1941. 28—9.

⁴¹ Veress E., Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (*Fontes Rerum Hungaricarum III.*). Bp., 1918. 174.

⁴² Banfi, *Hadtört. Közl.* 1941. 29.

1583-ban, valószínűleg szintén még Ridolfini vezette a váradi munkálatokat. Ez év tavaszán ugyanis az Erdélybe utazó POSSEVINO jezsuita atya Váradon egy olasz építésszel találkozott,⁴³ akit kísé-
rője, TOMMASSO PIAZZA jezsuita az utazásról írott jelentésében „architectus vir primarius Italus”-nak nevez. Megjelölése a „főember olasz fundáló”, talán Ridolfini magas katonai rangjára céloz. Ridolfini váradi munkásságához kapcsolhatjuk az Aranyos bástyát, mivel ennek építési ideje (1583) az ő működésével esik egybe. Évszámát a bástya ormát ékesítő oroszántól tartott Báthory címer örökítette meg, mely a meredeken felemelkedő hatalmas tektonikus tömegnek méltó szobrászi dísze. Kifaragásában a Báthoryak valamelyik hazai kőfaragója jeleskedett, aki a címertartó oroszlán motívumát, — mely Erdélyben először Szamosújvárt (Zápolyai címer 1540) tűnt fel síkszerű, domborműves kidolgozásban, — nagy plasztikai érzékkel, térbeli kerek szoborra alakította.

1583 őszén egy újabb olasz fundáló járt Váradon, aki mint POSSEVINONAK ez év október 20-án Kassán⁴⁴ kelt leveléből kiderül, a velencei OTTAVIO BALDIGARA volt, Rudolf királynak Felső-Magyarországon működő, jeles hadiépítész. Baldigarát GICZY JÁNOS a gondos várkapitány hívta Váradra, bizonyára azért, mert aggályai támadtak és a jó hírnévnek örvendő császári építész véleményét óhajtotta tudni. De Giczynek Baldigara csupán a feltett kérdéstről volt hajlandó nyilatkozni, csak később Kassán olasz honfitársának, Possevinonak tárta fel részletesen a vár technikai hibáit. A kapott tudósítást a buzgó Possevino azután sietve továbbította Galli államtitkárnak, kérvén őt: adja át a királynak, de úgy, hogy ő felsége ne közölje Ridolfinival (con questo che Sua Maesta non scuopra al Ridolfino).⁴⁵ Ugyanezidőtájt az erdélyi régensek is több ízben panaszkodtak a királynak az építési huza-vonák miatt. Első levelük nem maradt fenn, de később, 1583. december 22-én kelt jelentésük kimerítően jellemzi a helyzetet: „Az Várad építését a mi nézi, arrul az előtt is emlékeztünk levelünkbe Felségednek; most is Felségednek egyebet nem irhatunk, hanem hogy látjuk naponként és szánjuk mi nemü nagy költség csak kárba és hijába rea megyen. Az sok külömb külömb féle fundálok mit használtanak légyen rajta még eddig nem tapasztaltuk, mert a mit egyik épét rajta, azt másik el rontja, és így vége nincsen dolgok-

⁴³ Veress E., Jézus társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (Fontes Rerum Transylvanicarum. V.). Veszprém, 1921. 210 (Fraknói Vilmos közlése alapján). — Bunyitay V.—Málnási Ö., A váradi püspökség története. Debrecen, 1935. IV, 52. (Fraknói Vilmos közlése alapján, magyar fordításban).

⁴⁴⁻⁵ Veress, Documente II, 1930. 281.

nak, sőt egyéb károk fölött. Csak Isten tudja micsoda fogyatkozására eshetik annak a földnek olyan épületnek újabb extendálása miatt ilyen vég nélkül való állása; talám jobb volna azért, Kegyelmes urunk, az mi erőnkhez és értékünkhez képest és az üdőt is meg tekintvén benne errül ugy gondolkodunk, hogy ha szintén adamus-sim az ácsnak⁴⁶ parescriptuma szerént mindent el nem végezhetnének is, még is építtetnék és végződnek ugy el, hogy így félben és végtelenül ne kölletnék állani; kihez, ha azok a mesterek, kik ebben tudósok az ő nevekért és reputatiókért nyulni nem akarnának ebben nem köllene annyira az ő kívánságukat vagy ambitiókat tekénten, mint az helynek és háznak nyilván való veszedelmét és kárát, kiváltképpen, hogy ez is vagyon benne, hogy mi nekünk azt az opust ennyi üdeig urgeálnunk, kihez elégtelenségünket jól látjuk és kihez egy aetas sem volna elég, nem tudjuk, mint köllessék és illyék, sőt ha kényszer volna is, ugy mint rula fantaziálkodnak az olaszok, itélje Felséged kivel és mint köllene az kész házat is az ellenségtül megoltalmazni.”⁴⁷ A roppant érdekes levél megvilágítja mind az erdélyi tanácsurak gondolkozását, akik a veszedelem állandó közelségében gyors építkezést kívántak „az mi erőnkhez és értékünkhez képest és az üdőt is meg tekintvén”, mind pedig az olasz fundátorok „ambitio”-it és „fantaziálkodását”, azaz nagyratörő terveiket és a király hatalmas „opus”-át, „kihez egy aetas sem elég”. Báthoryt azonban nem ingatták meg a nehézségek, nagy művét úgy akarta folytatni, ahogyan elkezdte. A kapott jelentésekre gyorsan intézkedett két irányban is. 1583. november 3-án írt RESZKA SZANISZLÓ apátnak, aki unokaöccse, Báthory András kíséretében, Rómában tartózkodott, hogy a váradi munkálatokhoz szerezzen neki hadiépítést, olyant, aki az architectura tudományát (scientia architecturae) nem csupán az iskolában tanulta, hanem kellő gyakorlata is van a várépítésben.⁴⁸ Egy nappal később, 1583. november 4-én írt levelében pedig Miksa királyt kérte, engedje meg, hogy Baldigara Váradra mehessen „ibique per aliquod tempus commorari, ut quae in propugnaculis caeterisque munitionibus sint vitia animadvertere et quo pacto et sententia illius corrigi debeant nobis significare possit.”⁴⁹ intézkedéseiben Ridolfini már

⁴⁶ Az ács itt *architectust* jelent. Calepinus szótára, melynek magyar része erdélyi eredetű, az *architectust* főácsnak fordítja [Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum. Lugduni, 1585. Kiadta Melich J. Bp., 1912. 19].

⁴⁷ Veress, Documente II, 292—3.

⁴⁸ Veress, Báthory levelezése II, 249.

⁴⁹ I. h. II, 250.

nem szerepel, Váradra többé nem küldte,⁵⁰ bár lengyelországi hadivállalataiban továbbra is szolgálatában tartotta. Rudolf király 1583. december 9-én válaszolt Báthorynak: kívánságát készséggel teljesíti, Baldigarát utasítani fogja, hogy két hónapra menjen Váradra, azután térjen vissza, a munkálatokat bízza az ottani építőmesterekre.⁵¹ 1584-ben BALDIGARA valóban hosszabb időt töltött Váradon. Az erdélyi régensek, akik bizalmatlanul várták,⁵² végül is a legnagyobb dicsérettel írtak működéséről (1584. dec. 14.): „Baldigaráról, hisszük, hogy kapitány uram bővebben ír Felségednek minemő nagy emberséggel viselte ott magát, mennyi hasznot tölt abban az épületben, mint reformálta és megigazította, ki az mint kapitány uram írja vala, el fogott immár onnan menni, mert eddig is látván az szükségét, többet késett annál, a mennyi időre szabadsága volt. Mi innen urunk nevével tisztességes ajándékot küldtünk neki, háromszáz arany nyomó egy arany lánczot, ötszáz forintot, egy száz forint érő lovat, negyven nesztet és egy kupát. Ugy tetszik, hogy mind az te Felséged s mind urunk böcsületiért ennél kevesebbet nem küldhettünk neki, talám pedig ezután is kölletik valaha szolgálataja, és örömebben jó másszor hozzánk, ha most jó kedvvel bocsátjuk.”⁵³

Báthory István király azonban jól tudta, hogy ezzel még nincs megoldva a várépítés kérdése, ez nem csupán szakértő útbaigazítást kíván, hanem állandó ellenőrzést. RESZKA kanonokot és unokaöccsét, BÁTHORY ANDRÁST újból többízben sürgette „ut curarent nobis architectum aliquem praestantem. Non eius generis, qui in Schola aut ex libris artem didicit theoreticusque sit solum, talium enim ubique turbam facile invenias, sed practicum atque ab ipso continuo potius usu in ea professione exercitatum et peritum.” Az

⁵⁰ Veress [Báthory levelezése II, 155] azt írja, hogy Báthory 1584-ben Váradra küldte Ridolfinit. Ez nem valószínű, mert 1584 nyarán Baldigara dolgozott Váradon. Bizonyos azonban, hogy Ridolfini 1584 márciusában még élt, akkor Jaroslauban tartózkodott [Veress, Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai II, 71]. Banfi [Hadtört. Közl. 1941. 29—30], tévesen állítja tehát, hogy Ridolfini még 1582—1583 táján meghalt.

⁵¹ Veress, Báthory levelezése II, 255.

⁵² Veress, Documente II, 292—3.

⁵³ Veress, Documente II, 322. — Baldigara váradi tevékenységéről Szamosközy is dicsérőleg ír [Történeti maradványai. II, Budapest, 1876. 168]: „Varadinum novissime ab Octavio Baldigara Caesaro architecto Stephani Poloniae Regis studio ad eam normam est redacta, ut ad omnes casus pene inexpugnabilis fieret, et quod a natura non haberet, ab opere et industria acqireret munimentum.” — Feljegyzése alapján Millertől Maggiorotti-ig Baldigarának tulajdonították a vár építését, de tévesen, mert ő csupán haditechnikai javításokat végzett rajta, Szamosközy szavai is így értelmezendők.

építészek, „si insignis fuerit”, 600 tallér évi fizetést ajánl, — mint Reszkának írja 1584. február 18-án.⁵⁴ Ugyanez év októberében⁵⁵ valóban egy újabb olasz építész, az urbinói SIMONE GENGA lép Báthory szolgálatába, nyilván ő volt az, akit Reszka kanonok és Báthory András biboros a királynak kiszemeltek. Talán épen a biborossal együtt érkezett Lengyelországba 1584 augusztusában. A király GENGÁT 1585-ben küldhette első ízben Váradra. A kolozsvári számadáskönyvek ebben az esztendőben ismét többször említik a váradi fundátort,⁵⁶ június 27-én írják: „jöve az váradi fundáló, az olasz”.⁵⁷ Ez a fundáló csak Gengával lehet azonos. Ezt bizonyítják Báthory számadáskönyvei is, melyek Genga 1584. október 22-től 1586. augusztus 22-ig terjedő 22 hónapi fizetéséből kilencet Erdély terhére könyvelnek el havi 75 tallérral, összesen tehát 675 tallért.⁵⁸ A többi időt lengyelországi működésére számolják el. A nagy tiszteletdíj — az ígért 600 tallér helyett 900 tallér évenként — Genga jelentőségéről tanúskodik. Ő valóban a legjobb helyen, az urbinói hercegi udvarban szerezte hadiépítészeti tudását. Korábban Cosimo Medici toszkán nagyherceg szolgálatában állott, Miksa császár udvarában is megfordult. István király megbízottai mindenként jól választottak. Genga vezetése alatt a váradi munkálatok újból megélénkültek. 1585-ben a kolozsvári számadáskönyvek ismét számos adatot jegyeznek fel a váradi építkezésekhez küldött kőművesekről. Visznek több ízben kolozsvári, továbbá medgyesi, szebeni és segesvári kőműveseket.⁵⁹ A szépen haladó munkálatokat 1586 végén Báthory István halála (1586. december 12) egy időre megakasztotta. Genga ez időtájt, 1586 végén vagy 1587 elején Lengyelországban tartózkodott, ahonnan csak 1587 augusztusában tért vissza Erdélybe.⁶⁰ Ekkor Báthory Zsigmond fejedelem fogadja szolgálatába és 1587. szeptember 4-én kelt oklevelében⁶¹ rábízta a

⁵⁴ Veress, Báthory levelezése II, 268—9.

⁵⁵ Veress, Báthory számadáskönyvei 221—2.

⁵⁶ Kvári számadáskönyvek: 1585. május 27. június 2 (2. csomó, XVIII. köt. 7b. 1.)

⁵⁷ Kvári számadáskönyvek: 1585. június 27 (2. csomó. XXII. köt. 23. 1.)

⁵⁸ Veress, Báthory számadáskönyvei 221—2. — Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy Banfi tévesen helyezi Genga váradi működését 1572-re [Hadtört Közl. 1941. 26].

⁵⁹ Kvári számadáskönyvek: 1585 (2. csomó, XXII. köt. 9, 14, 18, 19, 60. 1.).

⁶⁰ Banfi Fl., Olasz katonai építészek Erdélyben: Erdélyi Múzeum, 1932. 302.

⁶¹ Szövegét rövidítésekkel és dátum nélkül közli Banfi, Erdélyi Múzeum 1932. 302. 1. jegyzetben. De egy lappal előbb azt állítja, hogy 1587. szeptember 21-én kelt. Állítása helyességét nincs módomban ellenőrizni, mert a Miscellanea di Storia Italiana XIV. kötetét, melyből Banfi az oklevelet közli, Budapesten nem tudtam megkapni.

váradai építkezések folytatását, magasztalólag emlékezvén meg hűségéről, kiváló művészetéről (singularis artis) és szorgalmáról „quae ipse cum antea in arcis nostrae Waradiensis aedificatione, cum industriae ingeniique sui laude abunde satis declaravit.” Fize-tésül havi 76 tallért rendel, azonkívül teljes ellátást mind neki, mind négy segédjének (quatuor famulis quos secum est habiturus) és négy lovának takarmányt. Genga igényei 1584 óta alaposan megnöttek, telhetetlenségéről a kolozsvári sáfárok is gyakran panaszkodtak. De a váradai munkálatok jól haladtak. A kolozsvári számadáskönyvekben ismét találunk építési adatokat. 1588-ban kolozsvári kőműveseket küldenek,⁶² 1588-ban, 1590-ben, 1591-ben a váradai fundátor átutazásáról⁶³ szólnak az adatok. Az új váradai főkapitány (1588—1592), az IFJABB SOMLYÓI BÁTHORY ISTVÁN (Zsigmond unokatestvére), ki Padovában tanult és utóbb a gyönyörű szilágysomlyói vár (1592) építtető mecénása lett, szintén erősen hozzájárulhatott az építkezések kitartó folytatásához. Genga ugyan 1589-ben vissza akart térni a toszkán nagyherceg szolgálatába, október 6-án Gyulafehérvárról írt levelében igen hangsúlyozta, hogy ő most is a nagyherceg szolgálója [restato in questo servitio (t. i. Báthory Zsigmondé) come servitore dell’ Altezza Serenissima di Toscana].⁶⁴ Mégis 1590. március 27-én Ferdinánd toszkán nagyherceg Báthory Zsigmond kívánságára, Gengának, akit „mio architetto et servitore”-nak nevez, ismét kétévi szabadságot adott az erdélyi munkálatok folytatására.⁶⁵ 1592 augusztusában Genga még valóban Erdélyben tartózkodott,⁶⁶ Váradon is dolgozott.⁶⁷ De közben fivére, FABIO GENGA 1590—1591 táján az urbinói hercegnél egyengette útját, majd a spanyol király szolgálatába akart lépni.⁶⁸ 1592-ben pedig a toszkán nagyhercegi titkárnál tapogatózott visszatérésének lehetősége felől.⁶⁹ A következő évben, 1593-ban nincs is róla erdélyi adat, talán rövid időre visszatért hazájába. 1594 telén azonban ismét Erdélyben találjuk,⁷⁰ ugyanez évben

⁶² Kvári számadáskönyvek: 1588. július 17 (4. csomó. I. köt. 9. l.).

⁶³ Kvári számadáskönyvek: 1588. október 9 (4 csomó. II. köt. 45. l.); 1590. április 4 (4. csomó, XXI. köt. 22. l.); 1590. szeptember 1 (4. csomó, XX. köt. 16. l.); 1591. július 21 (5. csomó. I. köt. 78. l.); 1591. július 18 (5. csomó. XV. köt. 86. l.).

⁶⁴ Veress, Documente III, 200.

⁶⁵ Banfi, Erdélyi Múzeum 1932. 303.

⁶⁶ Veress, Documente III, 301.

⁶⁷ Kvári számadáskönyvek: 1592. július 18-i bejegyzés (5. csomó, XV. köt. 86. l.).

⁶⁸ Banfi, Erdélyi Múzeum 1932. 302.

⁶⁹ Veress E., Documente III, 301.

⁷⁰ Veress E., Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (Mon. Hung. Hist. I. oszt. 41. köt.). Bp., 1943. II, 422.

Zsigmond őt „quem unice amat” főkamrásának nevezte ki.⁷¹ 1595 májusában Gyulafehérvárt tartózkodott; ez év őszén meg részt vett Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratában, 1596-ban pedig Temesvár ostromában.⁷² Váradi működéséről ekkor már hallgatnak a feljegyzések, a mantovai követ 1595 decemberi jelentése Gengát főkamrásai tisztében mutatja be.⁷³ A zajos udvari élet, a külpolitikai tárgyalások egyre jobban elterelték a figyelmet Váradról. Az 1590-es évek első felében ugyan még szorgosan folytak a munkálatok. Midőn a fejedelem 1592-ben Bocskay Istvánt főkapitánnyá nevezte ki, meghagyta neki: „Az háznak (t. i. a végháznak) építésére is, mikor annak ideje vagy az elrendeltetett mód és szokás szerént szorgalmatos gondot viseltesen.”⁷⁴ Az erdélyi országgyűlési végzések is, — úgy, mint korábban, Báthory István király idejében — minden évben megszavazták a váradi subsidiomot, kapuszám szerint 50—50 pénzt (1587. okt. 28, 1589. okt. 27, 1590. szept. 24, 1591. nov. 20, 1592. szept. 24, 1593. szept. 10, 1594. szept. 1).⁷⁵ Csupán 1595-ben hallgatnak Váadról. Az ország erejét ekkor a havasalföldi hadjárat foglalta le. De az 1596. december 8-i fehérvári országgyűlés újból megemlékezik Váadról, mert „ez mostani időben kiváltképpen való építést kíván, ezért végeztük, hogy Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében mind az ő felsége, urak és nemesség jószága személyválogatás nélkül Várad éppítésében minden segítséggel legyen, valamikor az váradi kapitány uraim által requiráltatnak felőle”.⁷⁶ Ezt az intézkedést már a közvetlen veszedelem sugallta, ekkor már nem is a nagy opus rendszeres folytatásáról volt szó, hanem a hiányok gyors, hevenyészett pótlásáról, amíg nem késő. Báthory Zsigmond lemondása után (1598 tavaszán), midőn a vár átment Rudolf király birtokába, 1598 szeptemberében a török valóban megindult Várad ostromára.

A súlyos próbát, az öt hétig tartó ostromot a vár dicsőségesen kiállta. Ebben bizonyára nagy része volt a modernül megépített hatalmas erődnak, István király nagy művének. Bár a vár még ekkor sem volt teljesen készen,⁷⁷ GIOVAN MARCO ISOLANI császári

⁷¹ I. h. II, 123. — Vö. továbbá VIII. Kelemen pápának 1595. január 15-én kelt utasítását Visconti erdélyi nuncius részére [Veress E., Erdélyországi pápai követek jelentései 1592—1600 (Mon. Vat. Hung. Ser. II. Tom. 3.). Bp., 1909. 53].

⁷² Veress, Documente IV. 222, 239, 269, 271, 276, 280, 283, 285, 287, 289, 292, 301, 315, 317, V, 37.

⁷³ Veress, Documente IV, 317.

⁷⁴ EOE. III. 408.

⁷⁵ EOE. III, 231, 367, 374, 387, 411, 420, IV, 447.

⁷⁶ EOE. IV, 108.

⁷⁷ Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy az egri vár 1568-tól

hadimérnök 1595. szeptember 23-i jelentésében⁷⁸ aggodalmasan sorolja fel egyenetlenségeit és hiányait. Mindazáltal négy bástyája kőfalborításával együtt ekkor készen állott, csupán az ötödik volt befejezetlen; ezt ideiglenesen palánkkerítéssel (palizzata) erősítették meg. Ezt nevezték a váradiak Föld bástyának.

A vár nagy méreteivel, hatalmas bástyáival már a kortársakat csodálattal töltötte el. CARRILLO, a spanyol jezsuita atya, 1594-ben „arx nobilissima”-nak nevezte,⁷⁹ tömör jellemzése kitűnően érzékelteti a vár nemes építészeti jellegét és előkelő szerepét. 1598—1599 táján szép rajzban (1. kép) örökítette meg a vár akkori állapotát JORIS HOEFNAGEL, a jeles németalföldi mester⁸⁰ 1609-ben magasztalólag írt róla MISKOLCZY ISTVÁN, a bástyák neveit is feljegyezte: az első a Veres bástya, a második az Aranyos bástya, a harmadik a Csonka bástya, a negyedik a Kapu-bástya,⁸¹ ötödik a „Királyfi” bástya.⁸² A leírás és a metszet a Báthory-korszak várát idézi szemünk elé, István király nagy művét, mely a sors különös

1596-ig épült, de még akkor sem volt befejezve, az érsekújvári vár építése kb. 30 évig tartott.

⁷⁸ Veress, Documente V, 193—5.

⁷⁹ Veress, Carrillo levelezése V, 114.

⁸⁰ A metszet csak 1618-ban jelent meg [Braun G., *Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber VI. Coloniae Agrippinae*, 1618. fol. 40.], de a mintául szolgáló rajznak már a XVI. század végén készen kellett lenni, mert Hoefnagel 1600-ban meghalt. Valószínűleg 1598—1599-táján járt Váradon, mikor a vár a császáriak kezében volt. Hoefnagel rajzának gyenge másolata Johannes Sibmacher metszete, melyet Ortelius közölt (Ortelius H., *Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempöruhgen ... in Ober vnd Vnder Vngern*. Nürnberg, 1603. 416—7.). — A XVII. század legelején még egy rajz készült Váradról, mely a várat a kéttornyú székesegyházzal észak felől ábrázolja. Ezt a rajzot ismétlik a XVII. századi külföldi kiadványok (Zeiller, Coronelli, stb.) mindig újabb és újabb metszetváltozatokban, — még akkor is, midőn a székesegyház már nem állott.

⁸¹ Helyesen: a kapu melletti bástya az ú. n. földbástya, a későbbi Bethlen-bástya.

⁸² Miller J. F., *Nachrichten eines Augenzeugen aus dem XVII. Jahrh. von der Grosswardeiner Festung: Zeitschrift von und für Ungern*. Hgg. von L. von Schedius, Pest, 1804, 90—2.

Miskolczy elnevezéseit megerősíti Szalárdi, aki ugyanazokat a neveket említi: új bástya avagy *Bethlen-bástya* (ez a régi földbástya), a kaputól délre, *Királyfia bástya* délen, *Veres-bástya* keleten, *Aranyos-bástya* észak felé és a *Csonka-bástya* nyugat felé (Vö. 1. kép). Miller, Miskolczy István leírását kiegészítve, a következőleg sorolja fel a bástyákat: *Csonka-* vagy *Nyilas-bástya*, melyet — Miller állítása szerint — Nyilas Mihály kapitány építtetett, *Aranyos-bástya*, mely az aranyozott Báthory-címerről kapta nevét, *Kapu-bástya*, másként *Velencei-bástya* (ez nyilvánvalóan tévedés, mert a Veres-bástya tekint Velence felé), *Királyfia-bástya*, *Föld bástya*. — Tóth-Szabó Pál [i. m. 78] *Nagy Tamás-bástyának* nevezi a *Veres-bástyát* az építtető után, de forrását nem nevezi meg.

kedvezéséből annyi viszontagság után lényegileg ma is épségben áll és ma is mély hatást kelt óriás tömegével, tektonikus erejével, merész körvonalainak puritán szépségével. Az Aranyos bástya ormán az oroszántól tartott Báthory-címer (1583) méltán őrzi nagy alkotója emlékét.

Báthory István hatalmas művének elvégzésére valóban egy „aetas” sem volt elég, befejezése már a XVII. századra maradt. Ekkor a nagy építő fejedelem, BETHLEN GÁBOR vette fel újból a munkát. „Mi nekünk Váradon, ha lehetséges volna, nem különb vigyázásunk lenne, mint az magunk személyére” — írja 1614-ben⁸³ sógorának, Rhédey Ferencnek, a váradi főkapitánynak (1614—1621). 1615. május 3-i országgyűlési propositióiban pedig a rendeknek nyomatékosan a lelkére köti: „Országunknak fő végháza Várad minemű nagy fogyatkozásban legyen, váradi kapitán uram, Bihar vármegyei követ uraimmal bőségesen declarálhatják. Ha az mi jó emlékezetű eleink országunknak oltalmára főbástyának számtalan sok költségekkel építették, tartották; szükségesképpen kívántatik, hogy Kegyelmetek is országul annak minden szükségére, építésére, megtartására mint szemefényére, oly szorgalmatos gondot viseljen.”⁸⁴ Ekkor azonban csupán az 1598-i ostrom kárainak, főként a megrongált Csonka-bástyának helyreállítására gondolhatott, mivel a vár jövedelmei igen megcsappantak,⁸⁵ az 1615-i országgyűlés a különféle pénzügyi nehézségek miatt csak a váradi borkorcsma jövedelmét rendelte a vár subsidiumára.⁸⁶ A következő években is csupán apró javítgatásokat folytathattak. Ilyen munkát végezhetett az a három besztercei kőműves is, aki 1616 őszén tért haza Váradról.⁸⁷ De a nagyobb feladatokat Bethlen korántsem tévesztette szem elől: „Az föld bástyának megépítése gyakran forog elmémben” — írja Rhédeynek.⁸⁸ 1618 telén nagy körültekintéssel és gondossággal hozzá is kezd a munkához. Már januárban kiküldi a fundálót „mivel az víz mostan megfagyott, jobban mérselhet (mérhet) most mindenütt”. Pontos utasítással is ellátta: „az veres bástyának minden állapotját kívül belül megmérvén, hogy annak formájára és öregségére veresse fel az föld bástyának is czövekeit, meghagytam”. Tehát a tervet Bethlen állapította meg.

⁸³ Szilágyi S., Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp., 1879. 13.

⁸⁴ EOE. X. 505.

⁸⁵ Szilágyi, Bethlen levelei, 12, 78—9.

⁸⁶ EOE. VII, 253.

⁸⁷ Kvári számadáskönyvek: 1616. november 17-i bejegyzés (13b. csomó, VIII. köt 61. l.).

⁸⁸⁻⁹ Szilágyi, Bethlen levelei 94.

A kivitelről is gondoskodott, a váradi udvarbíró utasította, hogy téglát, követ, meszet, állásoknak való fát hordasson, az árkot kitisztíttassa. „Az bástya szegeletekre és az közép gömbölyeg párkány s az felső részen való párkány köveket ez télen készíttesse faragtassa meg az udvarbíró” — írja Rhédeynek január 22-én.⁸⁹ Az 1618 áprilisi gyulafehérvári országgyűléssel megszavaztatja a subsidiumot, kapuszám szerint 50—50 pénzt.⁹⁰ Közben egyre figyelni az előkészítő munkálatokat. Örömmel értesül a várárok vizének leengedéséről. Megjegyzi, hogy ha ez nem sikerült volna: „én azt tudtam, hogy velencei módon kelletik az fundamentom felvételéhez fogni: de ha száraz az föld bástya alja, többire csak semminek tartom azt az nagy épületet, Isten segítségével velünk lévén, végben vinni.”⁹¹ Májusban személyesen megy ki Váradra „az új bástyának elkezdésére”.⁹² Ekkor 50 kőművessel érkezett, a fundamentum ásására már korábban 1000 napszámot rendelt fogadni.⁹³ A nyáron a Kraszna és Közép-Szolnok megyeieket küldi ki a munkára, összesen csaknem 600 embert.⁹⁴ A főkapitányt, az udvarbíró, a fundálót szüntelen sürgeti, mert „most az bástya rakásának jó ideje vagyon”.⁹⁵ Július 9-én újból írja Rhédeynek: „az bástya rakásától Sz. Mihály napig meg ne szünjenek, valamikor az üdő szolgál, hanem rakton rakják, bár csak öt ölnyi magasan vihetnék ez esztendőben fel, nem maradna félben télre.”⁹⁶ Fel is húzták a bástyafalat a felső párkányig, ahol az 1618-as évszámot viselő szegeletkövek tanúskodnak a nagy munka befejezéséről. Bethlen páratlan energiával elérte, hogy úgyszólván egy nyár folyamán építették fel a hatalmas bástyát.

A bástya építéséről, fundátoráról a kolozsvári számadáskönyvek tudósítanak. A fejedelemtől kiküldött fundáló a veronai GIACOMO RESTI⁹⁷ volt, aki 1618. január 29—30-án utazott át Kolozs-

⁹⁰ EOE VII, 477.

⁹¹ Szilágyi, Bethlen levelei 95.

⁹² Vö. 1618. február 24-én Rhédeyhez írott levelét [Török-magyar kori államokmánytár I, 98] és Archreiter Mihály 1628. május 20-án kelt jelentését: „Az erdélyi fejedelem Váradon vagyon, az épülethez hozzáfogott, mivese feles vagyon” [EOE. VII 484].

⁹³ Szilágyi, Bethlen levelei 96.

⁹⁴ I. h. 99.

⁹⁵ I. h. 100.

⁹⁶ I. h. 101—2.

⁹⁷ Neve többféleképpen szerepel a kolozsvári számadáskönyvekben: „az fundáló mester Bernei Jakob” (1618); az „olasz fundalo” (1620); „Fundáló Jakob” (1625); „Fundalo Restur Jakob” (1629); „fundalo Rosztur Jakob” (1629); „olasz fondáló Jakob” (1631) és „Resti Jakob ő nagysága fundalója” (1631). — Az olasz vezetéknev a kolozsvári sáfárok tollán igen eltorzult, a legvalószínűbb változat a *Resti*, mert ez felel meg

váron Váradra.⁹⁸ Felméréseivel elkészülvén, február közepén⁹⁹ tért vissza a fejedelemhez. A nyár folyamán azonban az építkezések felülvizsgálása végett újból többször megfordult Váradon.¹⁰⁰

Ugyanez év őszén és 1619 tavaszán kolozsvári kőműveseket¹⁰¹ küldenek ki a munkálatokhoz. Sőt 1619 áprilisában már faragott köveket szállítanak Kolozsvárról Váradra.¹⁰² Ezeknek rendeltetése ismeretlen. A bástya ma meglévő egyetlen faragott díszé, az építési emléktábla a Bethlent magasztaló latin verssel, nem kolozsvári stílusú, cartouche-os keretelése németes, felvidéki hatásra vall.

Bethlen 1619 szeptemberében ismét személyesen megy ki Váradra „az épületnek okáért”.¹⁰³ Bizonyára nagy művét, a befejezett bástyát óhajtotta látni. De talán már ugyanakkor felmerült benne az új terv: a belső vár újjáépítése.

SZALÁRDI JÁNOS írja Bethlenről: a székesegyházat,¹⁰⁴ a „belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémü pompás királyi

az olasz névhasználatnak. A származási helyként említett Bern, — mivel a számadáskönyvek határozottan olasz mesterről szólnak, — Veronával azonosítható.

⁹⁸ Kvári számadáskönyvek: 1618. január 29—30-i bejegyzés (14b. csomó, XVIII. köt. 27. l.).

⁹⁹ Kvári számadáskönyvek: 1618. február 26-i bejegyzés (14b. csomó, XXI. köt. 21. l.).

¹⁰⁰ Kvári számadáskönyvek: 1618. július 28-i bejegyzés (14b. csomó, XXIII. köt., fol. 64.), július 8- és 18-i bejegyzés (14b. csomó, XXI. köt. 153, 155. l.).

¹⁰¹ Kvári számadáskönyvek: 1618. szeptember 6-i bejegyzés (14b. csomó, XXI. köt. 121. l.); 1619. április 15-i bejegyzés (15a. csomó, XI. köt. 183. l.).

¹⁰² Kvári számadáskönyvek: 1619. április 15-i bejegyzés. (15a. csomó, XI. köt. 183. l.).

¹⁰³ Hazai okmánytár. Győr, 1865. I, 424.

¹⁰⁴ A székesegyház, lebontását mint a vallási türelmetlenség tettét és példátlan vandalizmust szokták Bethlen szemére vetni, de igaztalanul, mert sem a kor felfogását, sem a vár történetét nem veszik tekintetbe. A XVII—XVIII. század nem ismerte a műemlékvédelem gondolatát, Rómában a régi San Pietrot, Nagy Konstantin bazilikáját ugyanezidőtájt aggodalom és lelkiismeretfurdalás nélkül lebontották, ugyanígy tettek a XVIII. században az esztergomi bazilikával és később a székesfehérvári főtemplommal, és tettek mindenütt a katolikus egyházfejedelmek, hogy meggyőződésük szerint még pompásabb és még művészebb épületeket emelhessenek a romladozó régiek helyébe. A vallási türelmetlenség rombolásai a templomépületeket Erdélyszerte alig érintették, — csupán a berendezést, felszerelést pusztították el, hiszen templomra minden felekezetnek szüksége volt. A váradi székesegyház sorsát nem is az 1557-i dűlás pecsételte meg, hanem Váradnak végvárrá való átalakulása. A várórség behelyezése, az új erődövezet kiépítése szükségszerűen elvonta az egész területet a templommal együtt a polgári lakosság elől. Nem is ment át és nem is mehetett át a templom a protestánsok kezére, mert ott a katonaság lett az úr. 1581-ben a katolikus Báthory István szentalimentizmus nélkül utasítja Ridolfinit: tegyen javaslatot a templom

épületeket fundált, és kezdett volt azok helyében, láttam lerajzolva; melly ha akképen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezeg erősségére is sokkal meghaladta volna az előbbieket, mint csak a melly része megkészülhetett volt is, azokat egybevetvén a régiekkel, a kik azokat érték és látták vala, ítéletet tehetnek felőle”.¹⁰⁵ SZALÁRDI tehát látta és ismerte a „királyi épületek” tervrajzait, talán épen ő őrizte azokat a gyulafehérvári levéltartó házában. De látta az épületeket a valóságban is, le is írja részletesen.¹⁰⁶ „Az belső vár a mint Bethlen Gábortól a külső vár kerítésének formája szerint mindenik öreg kásamatás bástyák eleibe egy-egy öreg temérdek bástyaházakra fundáltatott és a csonka s Bethlen-bástyák ellenében való toronyházak mindenestől fogva boltokra s azok között levő fejedelmi szép házak is, alsó részei azoknak is mindenütt erős boltozásokkal, felső sor házai pedig gerendázással egészen megépített vala. Ez délfelől való toronybástyátul fogva is az királyfia-bástyája ellenében üszögében való toronnyal épen felrakatott s az alsó sor házak mindenestül meg is boltoztattak és olasz fokok között az a sor is héjazat alá vétetett vala, azon toronybástyának építése csak üszögében maradván.” Szabatos leírásából,

átalakítására oly módon, hogy az alsó részét lőszer-raktárnak, a felső részét pedig tüzérségi állásnak lehessen használni [Banfi, Hadtört. Közl. 1941. 36—7], 1604-ben, midőn a császári csapatok és a katolikus várpáncsnok védelme alatt az ellenreformáció Váradon megerősödött, a váradiak még sem jutnak a templom birtokába, mert — mint Carrillonak írják — „az Varban nem mindenkor boczatnak be mindeneketh” [Bunyitay—Málnási, i. m. 396, 1599-es évszámmal. — Veress, Carrillo levelezése II, 380. 1604-es dátummal]. A katonai érdek és rendtartás kizárta a vár területéről a polgárokat. A templom magára hagyatott és ami még rosszabb, katonai raktárnak használtatott. Talán ennek a következménye volt, hogy a szentély teljesen elpusztult, — feltehetőleg robbanás következtében, vagy a török (1598) vagy a Bocskay-féle ostrom (1604—1606) idejében. 1609-ben Miskolczy István a székesegyházat már szentély nélkül látta. Bethlen, midőn a délnyugati bástyát építtette, először a környékből hozatott épületkövet [Szilágyi, Bethlen levelei 94. — Török-magyar kori államokmántár I, 198]. Később a munkálatok meggyorsítására a kisebbik templomot bonttatta le, noha az volt az épebb [EOE. VII, 484]. Talán ekkor még a székesegyház restaurálására gondolt, hiszen a gyulafehérvári székesegyházat is ő hozatta helyre a különféle dúlások után. De a restaurálásnak két akadálya volt: egyrészt nagy feszítávolságú gótikus boltozatokat ebben a korban már nem tudtak építeni (a kolozsvári, jóval kisebb Farkas-utcai-templom boltozásához Rákóczi György Danzigból hozatott mestereket), másrészt a magasan kiemelkedő székesegyház az ágyútűznek kitűnő célpontul szolgált és így veszedelmére volt a várnak. Úgy gondoljuk, hogy ezek a szempontok bírhatták később Bethlent a belső vár meg a székesegyház teljes lebontására és az új palota meg templom építésére.

¹⁰⁵ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája: Ujabb Nemzeti Könyvtár II, 35.

¹⁰⁶ I h. 551.

melyet a későbbi, 1692-ben készült rajzok és metszetek (2—4. kép)¹⁰⁷ mindenben megerősítenek és kitűnően illusztrálnak, az erdélyi renaissance legnagyobb építészeti alkotása bontakozik ki. Megtudjuk, hogy a belső vár „a külső vár kerítésének formája szerint” épült, vagyis az ötszögletes, ötbástyás erődövezetbe ötszögű várpalota, szegletein egy-egy toronybástyával. A merész tervben a renaissance centrális építkezés gondolata diadalmaskodott. A centrális külső vár hasonlóan központi elrendezésű belső vár tervezésére ihlette a fundálót, aki kitűnő formaérzéssel a kettőt tökéletesen egybehangolta: a külső bástyák tengelyében építette a belső vár toronybástyáit és az utóbbiakat összekötve, ötszögben alakította ki a belső várpalotát. Műve az építészeti logikának és harmóniának remeke lehetett. Hozzá hasonló nagyszabású, renaissance centrális építkezést nem találunk sem Erdélyben, sem Magyarországon, sem a szomszéd államokban. Itáliáig kell mennünk, a renaissance hazájáig, hogy előzményeit megismerhessük. Itt a XVI. század folyamán, a centrális építkezések végső kifejlődése idején merült fel az ötszögletes kastély gondolata. A klasszikus nagy olasz építészek, BALDASSARE PERUZZI és GIACOMO BAROZZI DA VIGNOLA foglalkoztak ötszögű kastélytervekkel.¹⁰⁸ Peruzzitól csak rajzok maradtak, Vignola azonban a Farnesek híres kastélyát Caprarolában valóban ötszögletesre építette (1557—1559). Ezekről az eszméktől, tervektől, alkotásoktól ösztönözve fundálta Bethlen Gábor olasz építésze ötszögletesre a váradi palotát. Műve a helyi adottságok folytán formailag sokkal megnyugtatóbb, mint Caprarola. Az utóbbin az erő-

¹⁰⁷ A belső vár rekonstruálásához a következő rajzokat és metszeteket mutatjuk be:

Mathias Kaiserfeld mérnökkari tiszt rajza 1692-ből (2. kép): a vár távlati képe. Bécs, Hadilevéltár [Ezt a fontos dokumentumot a háborús nehézségek miatt, sajnos, nem az eredeti rajz fényképe, hanem csak a Bunyitaytól közölt könyomatú másolat után közölhetjük. Vö. Bunyitay V.: A mai Nagyvárad megalapítása. Bp., 1885. Akad. Érték. a tört. tud. köréből. XII/6].

Ismeretlen német mérnöktől a vár alaprajza 1692-ből (4. kép). Budapest, M. Nemzeti Múzeum, Tört. Képcsarnok. Lt. sz. 6059.

Ismeretlen német metszőtől a vár látképe (3. kép). Rézkarc 1692 tájáról. — Budapest, Tört. Képcsarnok. Lt. sz. 3903.

Viszont teljesen meglepő az 1691—1692-i ostromot ábrázoló, hosszú német magyarázó szöveggel nyomtatott metszet [Tört. Képcsarnok. Lt. sz. 616], melyet Scholtz [i. m. 244] és aztán Bunyitay—Málnási [i. m. 409—12] közöl. Ezen a belső vár alaprajza a Houfnagel-féle metszet nyomán van megrajzolva, tehát tévesen a középkori belső várat mutatja, amelynek akkor már semmi nyoma sem volt. Ugyanennek a metszetnek spanyol feliratú másolatát közli Dercsényi Dezső, A nagyváradi vár: Építészet II (1942), 120.

¹⁰⁸ Burckhardt, i. m. 259—60.

dítés sarokbástyái hozzá vannak építve a palotához. Váradon a palota, a belső vár önálló épület, melyet a tengely-megfelelés, az erőd-bástyák és a palotabástya-tornyok párhuzamos ismétlődése hoz formai összhangba és magasabb architektonikus egységbe a külső várral (3—4. kép).

A belső vár építési munkálatairól ismét a kolozsvári számadáskönyvek tájékoztatnak a legrészletesebben. 1619 nyarán, majd ismét 1620 nyarán¹⁰⁹ az olasz fundáló, azaz GIACOMO RESTI Váradon tartózkodott. Ekkor feltehetőleg az építési előkészületek folyhattak, a régi épületek bontása és az új alapozása. 1621 júniusában két olasz fundáló ment Váradra,¹¹⁰ az egyik a veronai Giacomo Resti, a másik — valószínűleg Resti segítje — közelebről ismeretlen.¹¹¹

Az új ötszögű belső vár, illetőleg belső palota a „királyi épületek” tervezője kétségtelenül a veronai fundátor volt. A palotának Szalárditól emlegetett olaszfokos oromzata Velence-vidéki mesterre vall, Verona pedig, Fundáló Jakab hazája, ez időben Velencéhez tartozott, nemcsak politikailag, hanem művészi szempontból is. Giacomo Restit a kolozsvári számadáskönyvek később is több ízben emlegetik, mindig a váradi építkezésekkel kapcsolatban (1621, 1623,

¹⁰⁹ Kvári számadáskönyvek: 1619. július 7-i bejegyzés (15a. csomó, XII. köt. 85. l.); 1620. június 7-i bejegyzés (15b. csomó, XXI. köt. 43. l.) és június 22-i bejegyzés (15b. csomó, XXII. köt. 74. l.).

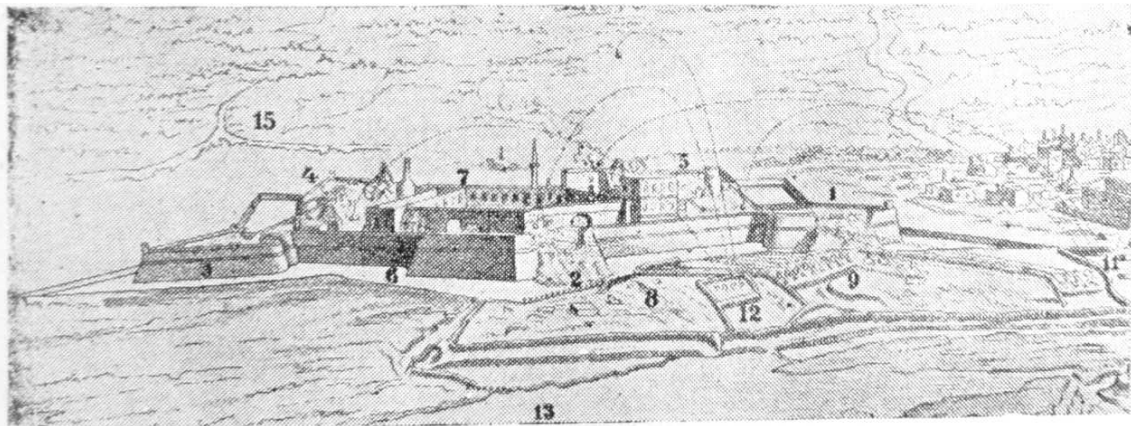
¹¹⁰ Kvári számadáskönyvek: 1621. június 10 és 11-i bejegyzés (15b. csomó, XXI. köt. 49, 50. l.).

¹¹¹ Bethlennek még két olasz fundálójáról tudunk. Az egyik 1624-ben utazott át Kolozsváron, a sáfárok „Keomives Mártonnak olasz fundálónak” (1624. augusztus 1-i bejegyzés. — 16. csomó, XXI. köt. 82. l.) nevezik. Működéséről semmi egyéb adat nincs. A másik a montavai Giovanni Landi, aki évi 612 tallér fizetést húzott, majdnem kétszer annyit, mint a kollégiumi professzorok, tehát igen becsült tagja volt az udvartartásnak [Vö. Radvánszky B., Udvartartás és számadáskönyvek. Bp., 1888. I., 231. Házi történelmünk emlékei. I.]. A kolozsvári számadáskönyvek tévesen Johannes Longiusnak (Landius vagy Landus helyett) nevezik, vagy pedig egyszerűen csak Fundáló Jánosnak [Kvári számadáskönyvek 1629. máj. 22, máj. 24, júl. 23 és 28-i bejegyzések. — 18a. csomó, II. köt. 86, 111, 118, 474, 481. l.]. 1629-ben Szamosújvárt fundált; névjelzése az északi bástya fokán olvasható: IOANES LANDVS FVN-DATOR SER M. ITALVS.

Georg Kraus segesvári jegyző Landin kívül a velencei Agostino Serenát nevezi Bethlen építészének [Kraus G., Siebenbürgische Chronik. Wien, 1862. I., 57. Fontes Rerum Austriacarum, I. Abt. III. Bd. — Itt olvasási vagy szedési hiba folytán Lerenának írva]. De közlése alig hihető, mert Serena erdélyi működéséről 1648 és 1653 között vannak adatok. Úgyszintén tévesen sorolja Florio Banfi Bethlen építészeti köré Maurizio Viennerit [Erdélyi Múzeum 1932. 302]. Istvánfi szövegéből melyre Banfi hivatkozik — éppen ellenkezőleg az derül ki, hogy Vienneri a Bocskay felkelés idejében (1604) császári építész volt [Historiarum de rebus Ungaricis Libri XXXIV. Coloniae, 1622. 811].

1. kép. A váradi vár a XVI. század végén
Hoefnagel Joris rajza után készült metszet

2. kép. A váradi vár 1692-ben
Részlet Kaiserfeld Mátyás rajzának könyomata másolatából
Az eredeti a bécsi hadilevéltárban

1625, 1626, 1629),¹¹² sőt még 1631-ben is azt írják róla: „érkezők Fejérvárról urunk ő nagysága fő fundálója olasz fondáló Jakab. Küldi urunk Váraddá.”¹¹³

Az építkezések nagyobb lendülettel 1621-től kezdve folytak. Ez évben ötször (május, június, augusztus, szeptember, október) mentek ki a kolozsvári kőművesek Váradra,¹¹⁴ a fejedelem mívére. Július-augusztusban eperjesi kőművesek is dolgoztak itt.¹¹⁵ Június végétől szeptember végéig hat ízben szállítottak faragott köveket Kolozsvárról Váradra és pedig júniusban 40, augusztusban 42, szeptemberben 20 szekérrel.¹¹⁶ A kövekkel együtt szeptemberben a kolozsvári céhmester, VÉGH LŐRINC is kiment Váradra. Sőt szeptember elején a kolozsvári tölcséresek,¹¹⁷ októberben meg a kolozsvári asztalosok¹¹⁸ is megindultak Váradra. A belső várnak egy része, — talán a déli veres toronybástya, amelyet később II. Rákóczi György lakópalotának használt, — nyilván még ez évben nagyjából elkészült. A következő esztendőekben egészen Bethlen haláláig (1629) a munka továbbra is állandóan serényen folyt,¹¹⁹ nagyjából ugyanolyan keretek között. Újra jöttek a kolozsvári kőművesek (1622, 1625, 1626),¹²⁰ a szász kőművesek (1622),¹²¹ a vinci

¹¹² Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1621. júl. 11 (15a. csomó, XXI. köt. 144. l.), júl. 12 (uo. 218. l.); 1623. aug. 10 (16. csomó, XVIII. köt. 147. l.), 1625. szept. 4 és 26 (16. csomó, XXXIV. köt. 104, 120. l.), 1626. máj. 17 (17b. csomó, VIII. köt. 126. l.), 1629. máj. 4 (18a. csomó, II. köt. 73, 469. l.) és nov. 6 (uo. 142. l.).

¹¹³ Kvári számadáskönyvek; 1631. október 18-i bejegyzés (19. csomó, VI. köt. 106. l.).

¹¹⁴ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1621. máj. 2 (15b. csomó, XI. köt. 277. l.), jún. 14 (15b. csomó, XXI. köt. 95. l.), aug. 25 (uo. 103. l.), szept. 8 (15b. csomó, XXII. köt. 162a. l.), szept. 6, szept. 9 (15b. csomó, XXII. köt. 221. l.), okt. 4 (15b. csomó, IX. köt. 166. l.).

¹¹⁵ Kvári számadáskönyvek: 1621. július 19-i bejegyzés (15a. csomó, XXII. köt. 219. l.) és aug. 18-i bejegyzések (uo. 144. l.).

¹¹⁶ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1621. június 29 (15b. csomó, XXII. köt. 211. l.), aug. 5—6 (15b. csomó, XXII. köt. 215. l.), aug. 12 (15b. csomó, XXI. köt. 100. l.), szept. 11 (15b. csomó, XXII. köt. 163. l.), szept. 19 (15b. csomó, XXI. köt. 75. l.), szept. 14 (15a. csomó, XXII. köt. 222. l.).

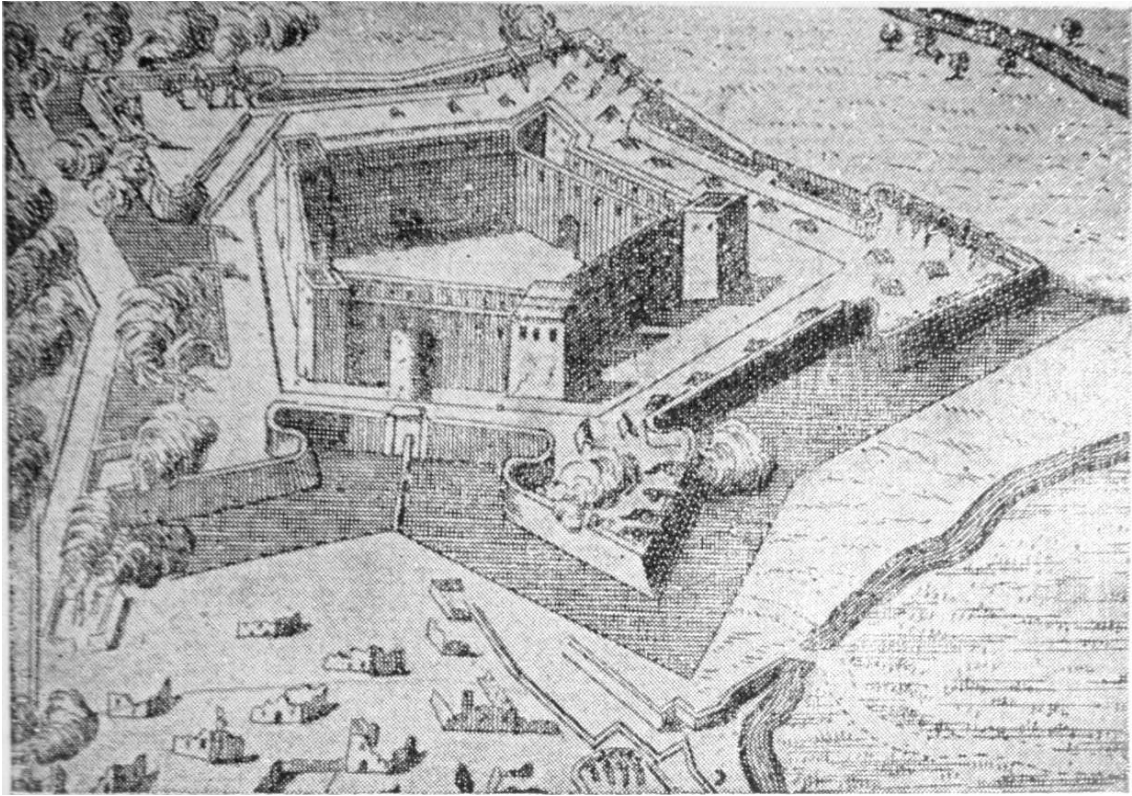
¹¹⁷ Kvári számadáskönyvek: 1621. szeptember 29-i bejegyzés (15b. csomó, XI. köt. 256. l.).

¹¹⁸ Kvári számadáskönyvek: 1621. október 19-i bejegyzés (15b. csomó, IX. köt. 168. l.).

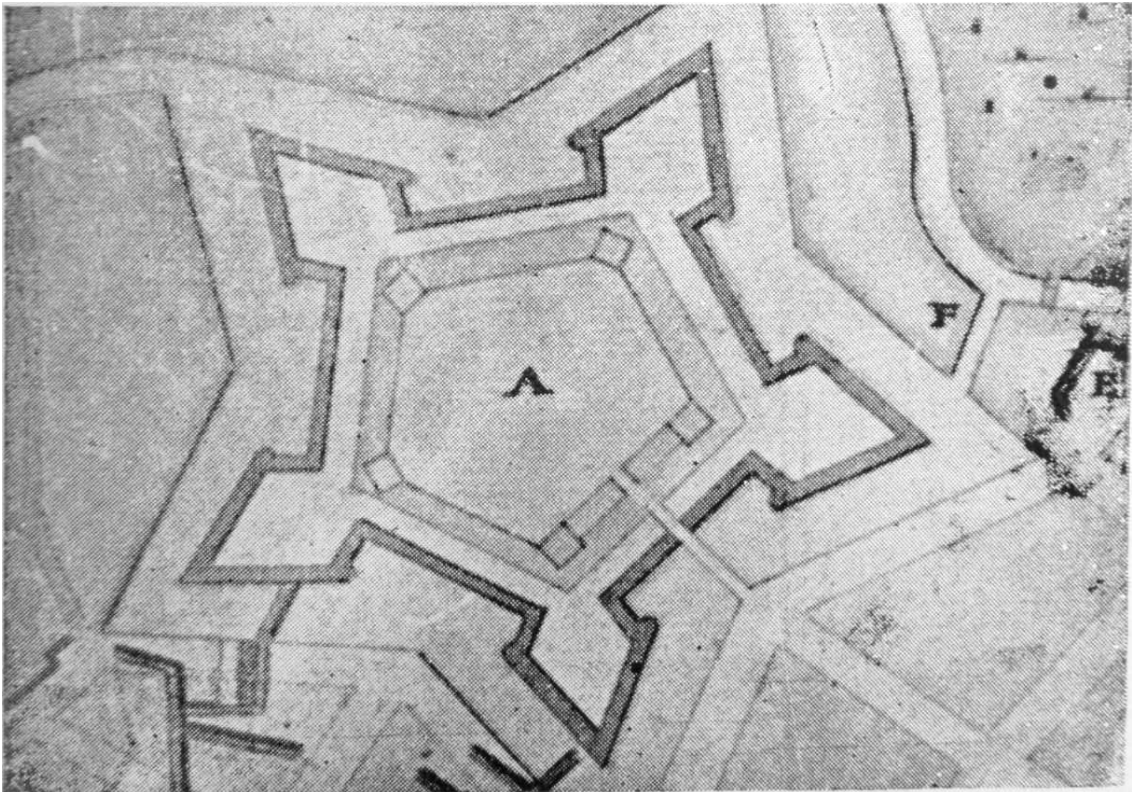
¹¹⁹ Az 1624-i fehérvári országgyűlés a végvárakra szánt subsidium fizetése alól Bihar vármegyét felmenti „mivel ő kegyelmek Váradot építik” [EOE. VIII, 235]. Ez a megjegyzés valószínűleg a belső várra vonatkozik.

¹²⁰ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1622. március 21 (16. csomó, II. köt. 125. l.), 1625. április 10 (16. csomó, XXXIVb. köt. 131. l.), június 9 (uo. 136. l.), 1626. április 17 (17b. csomó; III. köt. 144. l.).

¹²¹ Kvári számadáskönyvek: 1622. július 27-i bejegyzés (16. csomó, III. köt. 133. l.).

3. kép. A váradi vár 1692 táján
Német metszet. Tört. Képcs. Lt. sz. 3903.

4. kép. A váradi vár alaprajza 1692-ből
Német rajz. Tört. Képcs. Lt. sz. 6059.

kőművesek (1625),¹²² a fejedelem kőművesei (1623, 1624),¹²³ akik talán valami finomabb faragási munkát végeztek, a brassói téglacsinálók (1623),¹²⁴ majd szász ácsok (1622),¹²⁵ székely ácsok (1624, 1629)¹²⁶ és újkeresztény ácsok (1630).¹²⁷ Végh Lőrinc kolozsvári kőműves céhmester 1622 tavaszán ismét tizenegy szekér faragott követ szállított ki Váradra.¹²⁸ A kolozsvári számadáskönyvek elszórt és természetesen nem kimerítő adatait szerencsés módon egészíti ki a Bethlen-féle építkezések utolsó esztendejéből való költségelszámolás (1629),¹²⁹ mely igen érdekesen világítja meg a munkálatok megszervezését. A kimutatás 1628 októberétől 1629 októberéig terjed. Ebben az időben a legnagyobb összeget (988 frt 76 dénár) a lapicidáknak, azaz kőfaragóknak fizették ki, utánuk következtek a váradi kőművesek (336 frt 25 dénár), azután az erdélyi kőművesek (283 frt 17 dénár), majd a német (felvidéki?) kőművesek (228 frt 61 dénár). Dolgoztak ezeken kívül kőműves-inasok, akiket a fejedelem parancsára a várhoz tartozó jobbágyság közül „discendi gratia” választottak ki. Ez a kicsiny adat Bethlen szervezőképességének, előrelátásának gyönyörű bizonyítéka, mely egyúttal az erdélyi építészet helyi fejlődésének személyi feltételeire is erős fényt vet. A fejedelmi, főúri építkezésekben résztvevő jobbágyságból alakult ki az a réteg, amely azután a technikai és

¹²² Kvári számadáskönyvek: 1625. április 4-i bejegyzés (16. csomó, XXXIV/b. köt. 121. l.).

¹²³ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1623. augusztus 6 (16. csomó, XVIII. köt. 145. l.), 1624. július 12 (16. csomó, XXIV. köt. 35. l.).

¹²⁴ Kvári számadáskönyvek: 1623. április 15-i bejegyzés (16. csomó, XVIII. köt. 54. l.).

¹²⁵ Kvári számadáskönyvek: 1622. november 6-i bejegyzés (16. csomó, II. köt. 136. l.).

¹²⁶ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1624. június 19 (16. csomó, XXI. köt. 147. l.), 1629. október 20 (18b. csomó, IV. köt. 263. l.).

¹²⁷ Kvári számadáskönyvek: 1630. július 12-i bejegyzés (18b. csomó, VII. köt. 167. l.).

¹²⁸ Kvári számadáskönyvek: 1622. május 6-i bejegyzés (16. csomó, II. köt. 129. l.).

¹²⁹ Sárköz, br. Vécsey ltár. Fasc. 16. No. 1514. fol. 1—4 (Erdélyi Nemzeti Múzeum ltára. Leica-gyűjtemény). A fényképmásolatokat Jakó Zsigmond egyetemi ny. r. tanár úr szíveségének köszönöm.

A kifizetésekhez tájékoztatásul megemlítjük, hogy az 1627-i árszabályzat a kőművesmester napi fizetését 28 pénzben, a legényét 20 pénzben, a tanuló legényét 14 pénzben állapította meg az élelmen felül. Ha pedig élelmet nem kaptak, akkor 32, illetőleg 28 és 21 pénz fizetés járt nekik naponként. Ugyanakkor a közönséges erdélyi posztó singenként 45 pénzbe került, egy ködmen egy forintba, egy kordovány csizma 80 pénzbe került egy szűr 1 frt 20 pénzbe; egy harisnya 21 pénzbe, „az szép kövér ökörhús” fontja 2 pénzbe [EOE. VIII. 463, 440, 451, 452, 470, 472]. A fizetés tehát nemcsak hogy megfelelt a szociális követelményeknek, hanem felette bőséges volt.

stílus elemeket átvitte a falusi építkezésekbe. Az elszámolás megemlékezik még VALENTINUS Aczról, a váradi asztalosokról, JOHANNES és LAURENTIUS TÖLCZERESről, akik a palotákban (palatia), azaz az új belső várkastély nagy termeiben az ablakokat beüvegezték.

A bethleni palota festői díszéről is van néhány adat: 1624-ben a fejedelem képírója Váradon járt,¹³⁰ 1626-ban KÉPÍRÓ ISTVÁN (SZÉKESFEHÉRVÁRI ISTVÁN kolozsvári céhmester) és egy német képíró dolgozott ugyanott,¹³¹ 1629 nyarán meg BRASSAI KÉPÍRÓ JANOS.¹³²

Bethlen halála után a váradi építkezések a serény várépítő és jó gazda I. RÁKÓCZI GYÖRGY-re maradtak; ő elődje szellemében és nagy tervei szerint folytatta a külső és belső vár teljes kiépítését. Uralkodása elején ugyan a politikai nyugtalanságok miatt nagyobb munkához nem foghatott, csupán a vár karbantartásáról gondoskodott, jobbra az országgyűléstől megszavazott közmunka (gratuitus labor) segítségével.¹³³ Csupán az 1630-as évek vége felé vett nagyobb lendületet az építkezés, amint a kolozsvári számadáskönyvek bejegyzéseiből következtethetjük. 1638-ban a fejedelem csapatostól küldi Váradra a kolozsvári, kassai, szebeni, medgyesi, szászsebesi, segesvári kőműveseket, ácsokat, téglavetőket, cserépcsinálókat.¹³⁴ A munka bizonyára ugyanígy folytatódott a következő esztendőben is, noha az adatok ekkor kevésbé bőségesek. 1639-ből — mivel az ezévi kolozsvári számadáskönyvek hiányoznak — csupán a brassói kőművesek kirendeléséről tudunk.¹³⁵ Az 1640-es, úgyszintén az 1642-es évről a kolozsvári számadáskönyvek újból meglehetősen részletesen tájékoztatnak. Ismét jártak Váradon kolozsvári, szebeni, brassói és háromszéki kőművesek, segesvári cserépcsinálók és csíki téglavetők, stb.¹³⁶ A munkálatok egyaránt folytak mind a külső, mind a belső váron. A külső erődövezetben

¹³⁰ Kvári számadáskönyvek: 1624. július 12-i bejegyzés (16. csomó, XXIV. köt. 35. l.).

¹³¹ Kvári számadáskönyvek: 1626. szeptember 6-i bejegyzés (17. csomó, VIII. köt. 227. l.).

¹³² Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1629. június 20 (18a. csomó, II. köt. 133. l. és 18b. csomó, IV. köt. 88. l.), 1629. szeptember 27 (18a. csomó, II. köt. 486. l.).

¹³³ 1630. február 27-i, még Brandenburgi Katalin idejében tartott országgyűlés és az 1635. június 10-i országgyűlés (mindkettő Fehérvárott) határozatai [EOE. IX, 84, 422].

¹³⁴ Kvári számadáskönyvek 1638-as feljegyzései (22. csomó, IV/b. köt. 119, 121, 130, 202, 235, 236, 250; II. köt. 59, 60, 95, 96, 97, 115, 167).

¹³⁵ Mika S., I. Rákóczy György levelezése a brassai bíróval és tanáccsal: TTár. 1892. 706.

¹³⁶ Kvári számadáskönyvek 1640-es feljegyzései (23. csomó, VII. köt. 101—3, 130, 140, 196, 199. l.); 1642-es feljegyzések (23. csomó, 54—5, 58, 61, 98, 100. l.).

a Csonka és a Királyfiabástyát, melyeket az 1598-as ostrom megromgált, kijavíttatta és másfél ölnyivel felmagasíttatta, úgyszintén helyrehozatta a közfalakat (cortinákat). A várárkot kiszélesíttette és kőfallal kibéleltette, ezután pedig kimélyítésére fordította gondját.¹³⁷ Midőn ezek a munkálatok folytak, már Rákóczi fejedelem fia, az ifjabb György volt a váradi főkapitány (1640—1648). Az építkezés ellenőrzése az ő tisztje lett; ennek lelkiismeretes betöltésére a fejedelem szüntelen intette, sürgette, unszolta. „Az Váradban való épületeket, az árkának ásását s béleltetését felette szorgalmatosan continuáltasd, restnek semmi istenes, hasznos dologban ne tanáltassál” — írja fiának 1640. augusztus 20-án.¹³⁸ Hasonlóképpen más alkalmakkor is folyvást lelkére kötötte a nagy munkát, melyről állandó tájékoztatást kívánt. A fejedelem levelezéséből megismerjük a váradi fundálót is, aki ekkor már nem más, mint Imre deák vagy ahogy a kolozsvári sáfárok nevezik: „FUNDÁLÓ IMRE deák” vagy „SÁRDI IMRE, az fundáló”. 1640 őszén Rákóczi fejedelem azt tervezte, hogy jövendőre Imre deákkal¹³⁹ a váradi kazamatákat fogja megcsináltatni. 1641 tavaszán Fundáló Imrét valóban Váradon találjuk,¹⁴⁰ 1643-ban újra ott dolgozik.¹⁴¹ Rákóczi a negyvenes években (kb. 1640—1647) Erdélyszerte sokat fundáltatott Imre deákkal, Gyaluban, Görgényben, Munkácson, Gyulaférvárt, Fogarasban és Kővárban. Hadiépítész volt, de a civilis architecturát is értette, sőt kőfaragásokhoz is adott rajzokat, mint 1642-ben Lórántffy Zsuzsánna sárospataki kandallójához.¹⁴² Talán ő vele építtette a fejedelem a váradi vár híres kaputornyát is, melyről magasztalólag ír SZALÁRDI: „Az kapu bástyái oldalában egy szép tornyot pléhes szép mesterséges héjjazattal orsósan függő lábason építtetett vala, mellyben a harangok és az óra helyheztek vala: az alattlevő erős bolt pedig, és az előtt más egy bolt is rakattatván ... ezek ... conservatoriumul, levéltartó házul fordítottak vala.”¹⁴³ A kaputorony valószínűleg 1640-ben épült, ekkor ugyanis Rákóczi egy toronygombot Váradról Kolozsvárra küldet aranyo-

¹³⁷ Szalárdi, i. m. 240.

¹³⁸ Szilágyi S., A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp., 1875. 68. — Vö. továbbá Rákóczy egyéb leveleit uo. 72, 74, 77, 89, 90, 98.

¹³⁹ Szilágyi, Rákóczy levelezése 79.

¹⁴⁰ Kvári számadáskönyvek: 1641. március 17-i bejegyzése (23. csomó, IX. köt. 183. l.).

¹⁴¹ Kvári számadáskönyvek: 1643. augusztus 28-i bejegyzése (24. csomó, I/b. köt. 314. l.).

¹⁴² Szilágyi, Rákóczy levelezése 100.

¹⁴³ Szalárdi, i. m. 240.

zás végett.¹⁴⁴ 1642-ben mindenesetre készen állott, mert ez évről mint rossz óment feljegyezték, hogy a villámcsapás megrongálta.¹⁴⁵ Ez az idő összeesik Imre deák váradi működésével, talán nem túlzás, ha ezen az alapon neki tulajdonítjuk a jellegzetesen erdélyi „függőlábas”, azaz tornácos kaputorony építését. A vár olasz stílusú ötszögének a tornácos torony erős hazai hangsúlyt adott. A helyi stílus, mely eddig csak kisebb részleteken, címeres táblákon, stb. érvényesülhetett, a kaputoronyban monumentális építészeti formában nyilvánulhatott meg, és így az egész várnak új szint, új jelleget adott. A vár helyi áthasonulása ekkor több irányban folytatódott, ezt már így kívánta a gyakorlati, mindennapi élet, a helyi szokások. Az építészet ezekhez alkalmazkodva alakította ki a helyi jellegzetességeket. A várkapu előtt „szin” vagy „góré” (másként szakállszárító) készült.¹⁴⁶ A bástyákra „vigyázó és cirkáló erkélt”¹⁴⁷ ácsoltak az őrség számára. Az Aranyos bástyán a boltozatos épületre „szép nyaraló- s vacsoráló helyet” építettek „igen szép faragott kőlábkra”, azaz oszlopokra szarufás, zsendelyes fedéllel.¹⁴⁸ Talán ez volt az a nyári ház, melynek elkészültéről IFJABB RÁKÓCZI GYÖRGY 1640 őszén értesítette az édesanyját.¹⁴⁹ A magasba, bástyákra, legtöbbször a kapubástya fölébe épített „nyári házakat” az erdélyiek igen kedvelték. A fogarasi várban Bethlen Gábor 1623-ban a kapu felett „lábkra” „igen szép deszkás, nyári házat” építtetett, „kiben 20 ember elférhessen és az vacsorálhassék benne a ki akar.”¹⁵⁰ Később idősebb Rákóczi György Gyulafehérvárt az északi bástyára „gyönyörűséges házakat” rakatott a fejedelemasszony számára.¹⁵¹ A gyalui Bánffy-kuria kerítésfalának kapuja felett „egy négy köteses lábkra épült Sendelyes Filegoria” emelkedett, „melly körül fenyő deszkákkal párkányosan vagyon bedeszkázva” (1737).¹⁵² Ha a tornácos kapubástyákat, filegóriákat képzeletben rekonstruálni akarjuk, a magyarvalkói templom tornyára, kapubástyáira kell gondolnunk. A váradi vár harangos tornya, kapuszíne, cirkáló erkélyei, vacsoráló nyári háza is ugyanazt a szellemet, ugyanazt a stílust tükröztethette, csak monumentálisabb méretekben, összhangban az óriási bástyákkal, hatalmas várfalakkal.

¹⁴⁴ Szilágyi, Rákóczy levelezése 72, 77.

¹⁴⁵ Szalárdi, i. m. 140.

¹⁴⁶ I. h. 502, 579.

^{147–8} I. h. 553.

¹⁴⁹ Szilágyi, Rákóczy levelezése 85.

¹⁵⁰ Szádeczky L., Fogaras vára és uradalma történeti emlékei. Kvár, 1892. 62. (Kny. az Erdélyi Múzeumból).

¹⁵¹ Szalárdi, i. m. 244.

¹⁵² Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kvár, 1944. 354.

Rákóczi György a külső várral párhuzamosan továbbépítette a Bethlentől megkezdett belső várat, a palotát. Mivel a munkálatok során a középkori székesegyházat teljesen lebontották,¹⁵³ elsősorban új templomról akart gondoskodni. 1630 telén kiküldte fundálóját, Haller Gáborral, hogy a belső várban a helyét jelöljék ki. IBRÁNYI MIHÁLY vicekapitány a következőket jelenti munkálkodásukról: „Az szentegyházat is váltigh mérséklék ő kegyelmek, de minthogy az vár öt szegre vagyon csinálva, az templom is úgy tetszenék inkább, öt szegre lenne. Mindazáltal, mivel Nagyságod arról nem parancsolt volt, négy szegre intézték a templomot is...”¹⁵⁴ A centrális építkezés eszméje újból erősen kísértett. A fundáló a külső és belső vár egymásba helyezett ötszögének a közepén ugyancsak ötszögű alakban akarta a templomot felépíteni. Bizonyára olasz példák, hasonló, bár nem azonos centrális épületkomplexumok (római S. Pietro in Montorio stb.) lebegtek a szeme előtt, midőn a merész terv felvetődött benne. Aminthogy bizonyára olasz volt ő maga is, mert ilyen gondolatra más, mint olasz, aligha juthatott. Nevét, sajnos, nem ismerjük, épen ebből az esztendőből az adatok hiányoznak. A szokatlan tervnek azonban nem volt sikere. Csakhamar áttértek a négyszögletes megoldásra, úgy látszik, még mindig a templom középponti elhelyezésére gondolva. De a fedelem ezt is elvetette és a bethleni palota továbbépítésével kapcsolatban egészen másként, nem csekély építészeti érzékkel rendelkezett.

Bethlen Gábor idejében a tervezett ötszögletes belső várkastélynak két szárnya készült el: a nyugati, a Csonka- és a Bethlenbástyával párhuzamosan álló ú. n. Veres-toronybástya¹⁵⁵ közötti szakasz és az ahhoz csatlakozó déli szárny, a Királyfia-bástyával szemközt épített toronybástyáig. A nyugati szárny és különösen annak déli veres toronybástyája (azaz a Bethlen-bástyával szemközt lévő veres torony) volt a fedelmi lakópalota. Rákóczi György az eredeti terv szerint haladva a Veres-bástyával és az Aranyosbástyával szemközt is felépítette a toronybástyákat és közöttük az összekötő szárnyakat.¹⁵⁶ Így a toronybástyáktól ritmikusan tagolt ötszög teljesen kialakult és minden oldalról bezárult. Ebbe a zárt

¹⁵³ A székesegyház utolsó részét 1639 decemberében bontották le. [Vö. „Frankfurtische Frühlings Relation des 1639. Jahrs.” Idézi: Zeiller M., Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. Ulm, 1646. 278—9].

¹⁵⁴ Bunyitay, A mai Nagyvárad megalapítása, 6. l. ⁴ jegyzet.

¹⁵⁵ A két toronybástyát veres cspréfhéjazatukról nevezték el. Nem tévesztendő össze a külső vár keleti, Veres-bástyájával. A toronybástyák, elnevezésük ellenére sem emelkedtek ki magasan, alig haladhattak meg a közbelső épületszárnyakat (2—3. kép). Körülbelül olyanok lehetnek, mint az aranyosmedgyesi vár sarokbástyái.

¹⁵⁶ Szalárdi, i. m. 240—3.

egységbe kellett elhelyezni a templomot. Rákóczi praktikus megfontolásokról, de egyben jó ösztöntől, helyes érzéktől vezérelve, az ötszög déli szárnyát egészen a Királyfia-bástyával szemközt épült toronybástyáig „templomnak rendeltetvén, nagy szép bolt (azaz boltozat) alá vetette vala” (2. kép).¹⁵⁷ Ezzel gyakorlatilag elérte, hogy a templom a fejedelmi lakópalota közelébe került. Építészeti szempontból pedig sikerült neki a várudvar hatalmas terét érintetlenül megőriznie. Az óriás udvar már szokatlan méreteinél fogva is rendkívüli benyomást kelt. Ezt a hatást egykor a környező épülettömb architektonikus kiképzése fokozta. Amennyire a mai állapotból, a nagyrészt befalazott ívelések nyomaiból megítélhető, az udvart pillérekben nyugvó, kettős árkádsor övezte. A tágas tér széles nyugalma a ritmikusan ismétlődő, derűs ívelődésekben méltó keretet kapott. Nem is udvar volt ez már, hanem tér, a fejedelmi Erdély legszebb tere, melyet a magyar középkor legnagyobb alkotása, Szent László bronz lovasszobra, Márton és György kolozsvári szobrászok remekműve (1390) díszített. Az udvarnak ez az egyszerű, puritán és mégis monumentális tagolása már távol áll az olasz mintaképtől, a caprarolai várkastély gazdag és bonyolult felépítésétől. A helyi szellem, a magyar renaissance érvényesült kialakításában. A nagyvonalú térképzés végtelenül szerencsés, harmónikus módon egyesül benne a helyi erdélyi stílus széles nyugalmaival, közvetlen, kifejező egyszerűségével. Fejedelmi méretek patriarkális formában, olasz eszme erdélyi megvalósításában: ez a váradi vár lényege. Ugyancsak a magyar stílusirány tört előre akkor, amidőn Rákóczi a nyugati és déli szárny Bethlentől épített olaszfokos ormát leszedette és helyébe magas, zsindelyes tetőket emeltetett.¹⁵⁸ Az épületek belsejében, különösen a déli szárnyon, a boltozatos, árkádos folyosókon és az innen nyíló óriási boltozatos termekben hasonlóképpen erdélyi levegő árad. Ezeknek mását csak itthon, a radnóti fejedelmi kastélyban és Apafi egykori ebesfalvi udvarházában találhatjuk meg. Ezek azok a gyönyörű boltozatok (li belli volti che vi sono), hatalmas nagy termek (gran stanzioni a volto), melyeknek megmentésén az 1692-es ostrom után az olasz(!) várparancsnok oly nagy igyekezettel buzgólkodott.¹⁵⁹

Rákóczi építkezései, újításai folytán az eredetileg olasz koncepciójú várkastélyban a hazai stílus vált uralkodóvá. Ez elsősorban a fejedelem irányításának, ízlésének köszönhető, de bizonyára

¹⁵⁷⁻⁸ I. h. 243.

¹⁵⁹ A váradi kapitánynak 1692. szeptember 16-án kelt olasznyelvű levele [Fraknoi V., Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa. Róma, 1892. 29, 30].

nagy része volt benne FUNDÁLÓ IMRE diáknak is. A belső vár építése — legalább kezdetben — szintén az ő működési idejével, az 1640-es évekkel esik egybe. Az első adat ugyan még 1638-ból való; ekkor „Diószegi Ferenc Deják urunk képírója, megyen ki, Váradra.”¹⁶⁰ A képíró azonban akkor bizonyára még csak a Bethlentől építtetett kész olaszfokos nyugati szárnyban dolgozhatott. Később az 1640-es években már serényen folyt a munka. Rákóczi követe, TRAUŠNER JÁNOS 1643-ban a lengyel király kérdezősködésére „minémű alkalmatosságú hely legyen Várad!”, az ifjú fejedelem székhelye, így felelt: „Mondám, hogy igen szép fejedelmi lakóhely ... kiváltképpen, most az várat Nagyságod (t. i. a fejedelem) igen építtette, és muniálta”.¹⁶¹ A 40-es évek második felében ismét gyakran hallunk művesek kiküldéséről, akik feltehetőleg — legalább részben — a belső váron dolgozhattak. 1646-ban brassai kőművesek¹⁶² jönnek, 1648-ban kolozsváriak és háromszékiek.¹⁶³ 1647-ben faragott köveket visznek Kolozsvárról Váradra.¹⁶⁴ Ekkor a palotaszárnyak már készen állottak, csak belső architektonikus díszükről, a faragott ajtókeretekről, kandallókról gondoskodtak. Ezekből a helyszínen semmitem maradt, csupán a törmelékből került elő 1943 nyarán néhány ajtóparkánytöredék, közöttük egy jellemzően kolozsvári stílusú parkány triglifes tagolással és rozettadísszel.¹⁶⁵ Midőn Rákóczi utolsó útján, 1648 „septembernek elein Várad felé fordult vala, hogy az ott való építéseket megtekintené”,¹⁶⁶ nagy művét már a befejezéshez közel láthatta. Készen volt a déli szárny a templommal, továbbá a keleti (a Királyfia- és a Veres-bástya között) a fegyvertárral, kiszögellő csúcsán az ú. n. „czajt- és élésbástyaházzal”, az utolsó toronybástya (az Aranyosbástyával szemközt) és az összekötő északkeleti és északi szárnyak falait is felhúzták.¹⁶⁷ A fejedelemnek nagy terveit keresztülvitelében buzgó és hűséges segítőtársa volt a vicekapitány, mert — mint SZALÁRDI írja — „mindezek pedig inkább mind Ibrányi Mihály

¹⁶⁰ Kvári számadáskönyvek: 1638. szeptember 25-i bejegyzése (22. csomó, IV/b. köt. 203. l.).

¹⁶¹ EOE. X, 393.

¹⁶² Mika, TTár. 1892. 519.

¹⁶³ Kvári számadáskönyvek: 1648-i bejegyzések (25b. csomó, VI. köt. 214, 223, 243, 605. l.).

¹⁶⁴ Kvári számadáskönyvek: 1647. május 23-i bejegyzése (25a. csomó, I. köt. 218. l.).

¹⁶⁵ Tudomásom szerint ezek a töredékek a nagyváradai Múzeumba kerültek.

¹⁶⁶ Szalárdi, i. m. 232.

¹⁶⁷ I. h. 240—3, 551—3.

vicekapitánysága¹⁶⁸ alatt vitettek vala végbe, az ki is tisztit az építések körülvaló szorgalmatosságban is, semmi részből hátra nem hagyja vala.”¹⁶⁹

Az építkezések az ifjabb Rákóczi idejében is tovább folytak. 1649-ben újabb olasz fundáló, alkalmasint AGOSTINO SERENA, járt Váradon.¹⁷⁰ 1652-ben besztercei, 1657-ben háromszéki és enyedi kőművesek dolgoztak a váron.¹⁷¹ Az akkori váradi főkapitány, GYULAI FERENC (1651—1660) maga is értett az építészethez, a váradi fürdőkben a fejedelmi házakat ő fundálta. Bizonyára a várbeli építkezéseknek is gondját viselte.¹⁷² De ebből az időből igen szűkszávúak a tudósítások. SZALÁRDI is csupán arról értesít, hogy a fejedelem a belső vár északkeleti szárnyán helyezte el az istállókat. De, amint az 1692-ben készült rajzokból, metszetekből (2—4. kép) következtethetjük, a belső vár is 1660-ig, ha nem is minden részletében, de lényegileg elkészült. Midőn ez év júliusában a török megindult ellene, a kettős nagy építészeti alkotás, a külső és belső vár, teljes pompájában bontakozhatott ki. Sohasem lehetett olyan szép, olyan hatalmas, mint épen abban a pillanatban, amikor „az „bástyák sűrű lobogós kopjakkal, sok szép lovas és gyalog zászlókkal körös környül megrakatván” teljes hadi díszben, illő méltósággal várta végzetét.”¹⁷³

Ezután már csak a pusztulás következett. Mind az 1660-os, mind az 1692-es ostrom sokat rombolt a külső és belső váron egyaránt. A külső vár erődövezetét mindkét ízben helyreállították, a bástyák ma is régi alakjukban állanak, de megsemmisült a nyári ház (1660) és a harangos, órás kaputorony (1692). A belső várban az 1660-as ostromkor erősen megrongálódott az északkeleti sor (a Veres- és az Aranyas-bástya között) és a robbanás leszakította az élésbástyaház (Veres-bástyával szemközt) külső falát. A török ezeket a részeket is helyreállította, — az 1692-i metszeteken, rajzokon a belső vár ötszöge teljes egészében látható, — a vártemplomot pedig, — ahol egykor az ifjabb Rákóczi tartotta a hálaadó istentiszteletet, a török győzelme után mecsetté alakíttatta. A második

¹⁶⁸ 1636-tól 1650-ig volt váradi vicekapitány, utóbb 1648-tól kapitány [Szalárdi, i. m. 108, 253].

¹⁶⁹ Szalárdi, i. m. 243.

¹⁷⁰ Kvári számadáskönyvek: 1649. május 29-i bejegyzése (26. csomó, VI. köt. 441. l.).

¹⁷¹ Kvári számadáskönyvek: 1652-es bejegyzése (27. csomó, XVI. köt. 195. l.) és 1657-es bejegyzése (29. csomó, X. köt. 74. l.).

¹⁷² Gyulai Ferenc 1654-ben — Kraus György segesvári jegyző feljegyzése szerint — Várad környékén néhány helységet és Váradot erősítette, amivel a török neheztelését hívta ki [Kraus i. m. 230].

¹⁷³ Szalárdi, i. m. 540.

ostrom a belső váron keveset pusztított, csupán a tetők égtek le. Buzgó olasz(?) kapitánya ezen gyorsan segített, 1692-ben még a tél beállta előtt befedette a belső várat, a „gran Palazzo”-t, és helyreállította a templomot;¹⁷⁴ ennek gondozását a jezsuitákra bízták.¹⁷⁵

A XVIII. században a külső várhoz csupán néhány korszerű védőművet csatoltak, de átépítése a barokk-kor bonyolultabb, nyugtalanabb körvonalú bástyarendszere szerint elmaradt. Nagyobb átalakítások folytak a belső váron: felépítették az új templomot,¹⁷⁶ de nem a régi helyén, a déli szárnyon, hanem az északkeletin, mindazonáltal az eredeti elgondolás szerint, az ötszög egyik oldalvonalába illesztve. Hasonlóképpen a XVII. századi építkezések szellemében egészítették ki az árkádsorokat. A XIX. század már sokkal kevesebb megértést tanúsított, 1881-ben lebontották a belső vár nyugati szárnyát, azaz a Bethlentől épített palotát, ami súlyosabb veszteség volt minden ostromkárnál.¹⁷⁷ Helyét ma sivár kaszárnyaépület foglalja el.

Mindazonáltal a mindenféle pusztulás és pusztítás ellenére, az egykori „szép végház”, ma¹⁷⁸ is sokat őriz régi szépségéből, nagyságából. A külső vár úgyszólván érintetlen, az Aranyas- és Bethlenbástya hatalmas tömegei, lendületes körvonalai ma is zavartalanul hatnak. A belső várban ugyan az eredeti elgondolás elhomályosult, de ügyes restaurálással fel lehetne idézni. A befalazott árkádok kibontásával az udvar gyönyörű renaissance térré alakulna. A boltozatos folyosók, hatalmas boltozatos termek szintén jelentőségükhöz mérten érvényesülhetnének. A váradi vár ezzel Közép-Európa egyedülálló építészeti nevezetességévé válhatna, mert sem Erdélyben, sem a környező országokban hozzáfogható renaissance vár nincsen. A merészen megtervezett nagyszabású épülettömb a nagy építőfejedelemnek: Báthory Istvánnak, Bethlen Gábornak, I. Rákóczi Györgynek méltó monumentuma.

¹⁷⁴ Fraknói, i. m. 29, 33.

¹⁷⁵ Bunyitay—Málnási, i. m. 422.

¹⁷⁶ A templomot 1755 után építették, mint ezt abból a rajzból következtethetjük, melyet 1755 nyarán az akkor előkerült királysír-leletekkel együtt Bécsbe küldtek [vö. Jahrbuch der kunsthist. Sammlungen des allerh. Kaiserhauses XVI (1895), II. Teil, S. IV. Reg. 12618]. A belső várudvart ábrázoló rajz az északkeleti szárnyon, ahol most a templom emelkedik, az ágyúöntő műhelyt jelzi. Tehát akkor az új templom még nem volt meg. A régi Rákóczi-féle templomot pedig már felhagyták, mert a déli szárnyon nincs jelezve.

¹⁷⁷ Scholtz, i. m. 308.

¹⁷⁸ Mai állapotára nézve vö. Scholtz kapitány rajzait [i. m. 321,327].